

АРХІВИ УКРАЇНИ

У НОМЕРІ:

50-річчя радянського архівного
будівництва в західних областях
республіки

З історії діяльності
Археографічної комісії ВУАН

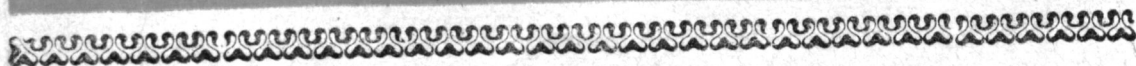
Архів Коша Запорозької Січі

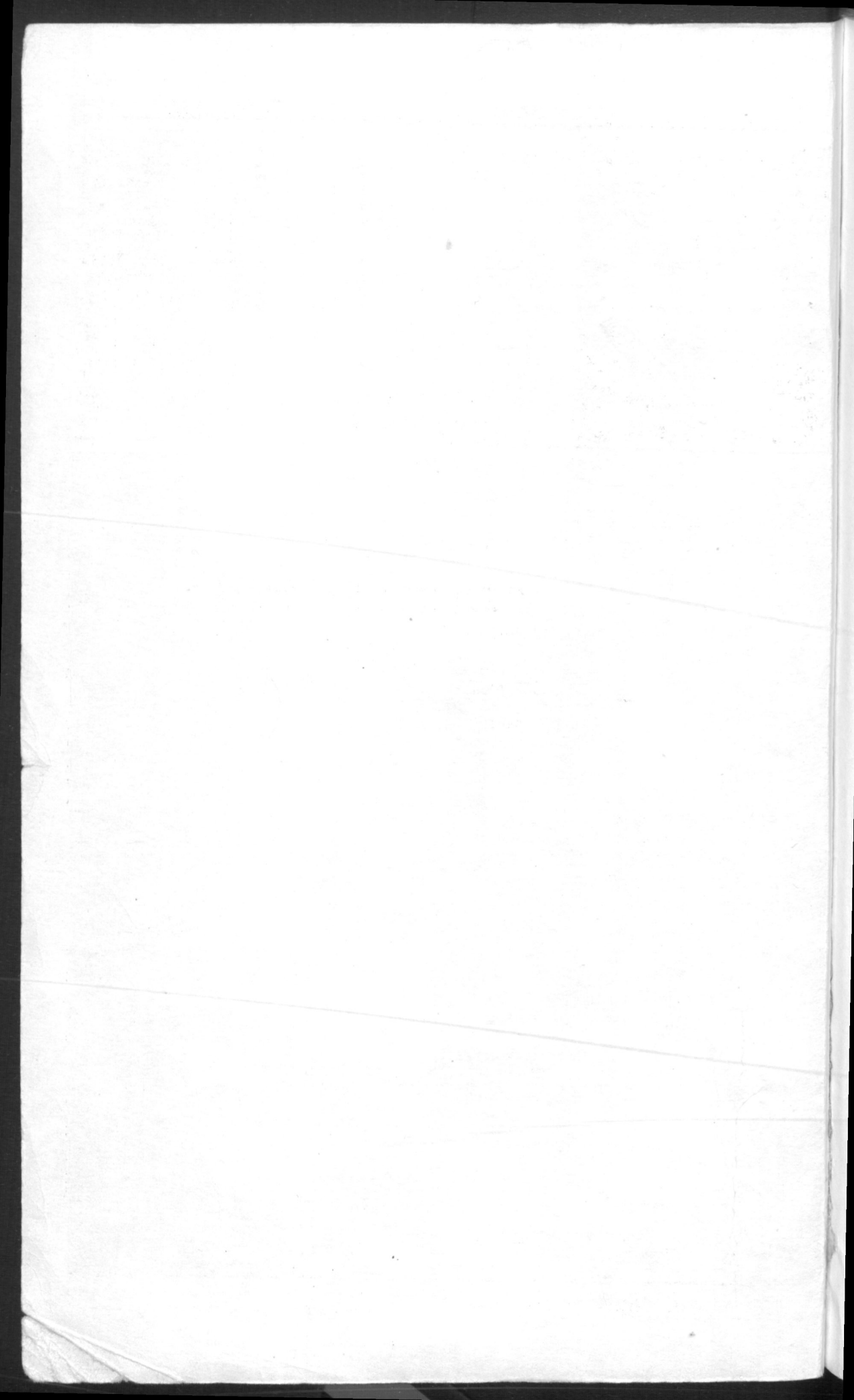
Автобіографія М. О. Скрипника

Добірка документів з фондів ЦДАКФД
УРСР (До 150-річчя фотографії)

Організація роботи відомчих архівів

Архівні знахідки

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р. ВИХОДИТЬ РАЗ НА ДВА МІСЯЦІ

№ 6 (218) 1989

ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ

ЗМІСТ

Відзначення 50-річчя архівної справи в західних областях Української РСР . 3

Статті та повідомлення

КІРЖАЄВ С. М. Документи про діяльність Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук 5
АПАНОВИЧ О. М. Архів Коша Запорозької Січі 13

З фондів ЦДАКФД УРСР 28

Публікації архівних документів

ПИРІГ Р. Я. Автобіографія М. О. Скрипника 32

Теорія і практика архівної справи

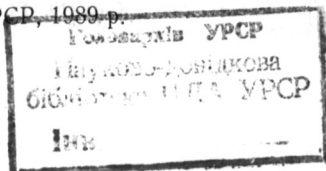
ПАПАКІНА Т. П. Робота ЦДАЖР УРСР по уточненню обсягів фондів 44

Огляди джерел і документальні нариси

КРЯЧОК М. І. Фонд І. В. Моргілевського у ЦДАМЛМ УРСР 49
БОРИСОВ В. І. (Ворошиловград) До питання про поставки хліба з України до Радянської Росії у січні — квітні 1916 р. 55
ПАТЛАЖАН Ю. І. (Івано-Франківськ) Джерела про участь зарубіжних трудящих у боротьбі за перемогу Великого Жовтня на Україні 58
МОСЯКОВ В. Я. (Запоріжжя) Роль місцевих Рад у розвитку народного господарства Криму (за архівними документами) 62

Організація роботи відомчих архівів

ЛУГАНСЬКА А. О. (Херсон) Архів Новокаховського електромашинобудівного заводу ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції 65

Пошуки і знахідки в архівах

КОНСТАНТИНОВ В. В., КОНОВАЛОВА О. В. (Одеса) Нові документи про перебування декабристів в Одесі	68
НАЙДЕНКО П. П. Маловідомий лист Олени Пчілки	72
КАРАМАШ С. Ю. Нові документи сім'ї Шмідтів з фондів Держархіву м. Києва	74

Критика та бібліографія

ВАСИЛЬЄВ В. В. (Сімферополь) Творческая активность рабочих Днепропетровщины. Летопись трудового героизма и социалистического соревнования Днепропетровской области. 1920—1985. Документы и материалы	76
--	----

Інформація	43, 75
----------------------	--------

Показчик матеріалів, опублікованих в «Архівах України» за 1989 рік	77
--	----

Редакційна колегія:

Б. В. ІВАНЕНКО (головний редактор), Л. М. ВАСЬКО (відповідальний секретар),
В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (заступник головного редактора), Л. З. ГІСЦОВА,
В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ, М. Ф. КОТЛЯР, С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, К. Є. НОВОХАТ-
СЬКИЙ, Р. Я. ПІРИГ, Г. В. ПОРТНОВ, Н. М. СЛОНЧАК, В. О. ШЕВЧУК,
В. Г. ШМЕЛЬОВ, Л. В. ЯКОВЛЄВА

Адреса редакції: 252601, Київ-110, МСП, Солом'янська, 24. Телефон 277-11-24.

Друкарня наукової книги, 252030, Київ, вул. Леніна, 19.
Здано до набору 27.10.89. Підписано до друку 27.12.89. БФ 03920. Формат паперу 70×108¹/₁₆.
Високий друк. Друк. арк. 5. Умовн. друк. арк. 7. Обл.-вид. арк. 8,5. Тираж 7590. Зам. 09-142.

«АРХИВЫ УКРАИНЫ», № 6 (на украинском языке). Научно-информационный бюллетень Глав-
ного архивного управления при Совете Министров УССР. Издаётся с 1947 г. Выходит 6 раз в год.
Адрес редакции: 252601, Киев-110, ГСП, Соломенная, 24. Телефон 277-11-24. Типография научной
книги, Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 5. Усл. печ. листов 7. Уч.-изд. листов 8,5.

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Судьбоносною подією в історії українського народу стало возз'єднання восени 1939 р. Західної України з Українською РСР у складі Союзу РСР. Цей акт високого гуманізму та глибокої історичної справедливості відкрив, як зазначалося на урочистому засіданні ЦК Компартії України та Верховної Ради Української РСР, присвяченому 50-річчю возз'єднання, перед цим відсталим краєм перспективи справді вільного і щасливого життя, національного відродження і соціального прогресу, економічного піднесення і духовного розвитку. З осені 1939 р. бере початок і історія радянського архівного будівництва в західних областях Української РСР.

Піввіковому ювілею радянської архівної справи в західному регіоні республіки було присвячено науково-практичну конференцію, яка відбулася 3 листопада 1989 р. у м. Львові. У її роботі взяли участь працівники архівних установ Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської та Чернівецької областей.

Від імені Головархіву УРСР учасників конференції привітав член колегії, начальник відділу управління В. М. Волковинський. Він зупинився на питаннях перебудови архівної справи в республіці, нових формах і методах роботи, що з'явилися в процесі її здійснення, об'єктивних та суб'єктивних труднощах в діяльності архівних установ, які гальмують процес прискорення розвитку архівного будівництва.

З доповіддю «50 років архівної справи західних областях УРСР» виступив директор Держархіву Львівської області В. І. Куцинда. Він констатував, що початок радянського архівного будівництва в регіоні тісно пов'язаний з вереснем 1939 р., який відкрив шлях до всебічного політичного і соціально-економічного розвитку Західної України, духовності громадського життя, дав могутній поштовх подальшому розвитку української національної культури. Важливу роль для його успішного розвитку мало запровадження в життя основних положень ленінського декрету про реорганізацію і централізацію архівної справи від 1 червня 1918 р., всебічна допомога архівних установ країни та запровадження набутого ними у ході радянського архівного будівництва передового досвіду роботи. За 50 років працівники державних архівів західних областей здійснили обширний комплекс робіт щодо комплектування, описання і забезпечення належної схоронності документальних джерел з історії регіону, їх активного використання в інтересах суспільства. І хоча зроблено дуже багато для розвитку архівної справи у західноукраїнському регіоні, наше сьогодення вимагає по-новому підійти до усталених форм і методів роботи, критично осмислити зроблене, більш активно здійснювати перебудову архівної справи. Суттєвого поліпшення вимагає матеріально-технічне обладнання архівів, оснащення їх сучасною технікою, створення науково-довідкового апарату, який би міг оперативно давати досліднику необхідну ретроспективну документну інформацію. Життя висуває необхідність перебудувати форми і методи комплектування держархівів, поповнення їх, насамперед, документами, пов'язаними з бурхливими процесами, що відбуваються в нашому суспільстві у період демократизації і гласності. Потреба відновлення історичної правди, розширення джерельної бази для ґрунтовного дослідження історичних подій, ліквідації «білих плям» в нашій історії вимагає нових підходів до науково-пошукової роботи в архівах, публікації і використання документів Державного архівного фонду СРСР.

В. І. Куцинда висловив впевненість, що відзначення 50-річчя радянського архівного будівництва в західних областях УРСР служитиме

поліпшенню розвитку архівної справи, піднесенню її суспільної ролі в житті регіону.

Про перебудову комплектування і оптимізацію складу документів Держархіву Львівської області розповів на нараді О. І. Лоскутов. Старший археограф Держархіву Чернівецької області М. Д. Никирса поділилась досвідом роботи по використанню документів для дослідження актуальних питань історії Північної Буковини. Її колега з Держархіву Ровенської області Т. М. Павлова присвятила свій виступ ролі архівних джерел у розробці історичного краєзнавства. З пропагандою аналогічного досвіду роботи волинських архівістів виступив В. Є. Рожко. Про організацію роботи Надвірнянського держрайархіву Івано-Франківської області йшлося у виступі завідуючої цією установою Н. Й. Рябцун. Питання співробітництва Держархіву Івано-Франківської області з науковими та культурними закладами порушила К. П. Мицан. З повідомленням «Особові фонди і колекції Держархіву Чернівецької області і перспективи їх поповнення» на нараді виступив директор цього архіву Ю. П. Ляпунов. Про роль дорадчих органів у розвитку демократичних методів управління Держархіву Львівської області поінформував учасників наради-семінару В. М. Кислий. Своїми спогадами з присутніми поділилися ветерани архівної справи.

На закінчення наради-семінару В. М. Волковинський вручив Почесні грамоти Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, якими за багаторічну, сумлінну працю по розвитку архівної справи, активну участь у громадському житті та у зв'язку з 50-річчям радянського архівного будівництва в західних областях Української РСР наказом начальника управління від 1 листопада 1989 р. було нагороджено: по ЦДІА УРСР у м. Львові — старшого архівіста Є. М. Стеців, головного бухгалтера А. В. Кравець; по Держархіву Волинської області — старшого археографа А. П. Кравчук, заступника директора архіву М. Р. Миць та старшого архівіста В. Ф. Патуту; по Держархіву Закарпатської області — старшого архівіста Н. І. Кирик та завідуючу Тячівським держрайархівом М. І. Семчук; по Держархіву Івано-Франківської області — старшого архівіста М. П. Вегеру, архівіста другої категорії Г. О. Неустроеву та завідуючу Надвірнянським держрайархівом Н. Й. Рябцун; по Держархіву Львівської області — завідуючу лабораторією схоронності і мікрофільмування документів С. М. Вантух, старшого бухгалтера Я. Ф. Вейкрут, заступника директора архіву Л. М. Минаєву; по Держархіву Ровенської області — старших архівістів Т. М. Павлову та Л. Д. Садовського; по Держархіву Тернопільської області — старших архівістів Б. С. Бешнова і О. І. Бойчук та завідуючу Бучацьким держрайархівом Г. Ф. Шмілик; по Держархіву Чернівецької області — директора архіву Ю. П. Ляпунова, завідуючого зональною лабораторією мікрофільмування документів І. Г. Паладяна. Керівництво Держархіву Львівської області з свого боку відзначило грамотами ветеранів та кращих працівників архіву.

Учасники наради-семінару поклали квіти до підніжжя пам'ятника В. І. Леніну у м. Львові.

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ДОКУМЕНТИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Від редакції: З метою докорінного поліпшення становища в галузі археографії в республіці Президія Академії наук УРСР своєю постановою від 5 жовтня 1987 р. поновила діяльність Археографічної комісії АН УРСР. 14 червня 1989 р. на засіданні Президії АН УРСР було підбито перші підсумки роботи комісії і ухвалено постанову «Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці і завдання Археографічної комісії АН УРСР».*

Археографічна робота на Україні була започаткована ще в середині минулого століття і має свою історію. Заслуговує на увагу, зокрема, і вивчення діяльності Археографічної комісії ВУАН у довоєнні роки. Документи, що відклалися в процесі її роботи, ще маловідомі широким колам істориків і становлять значний інтерес для дослідження історії української радянської археографії. Нижче публікується огляд джерел про діяльність Археографічної комісії ВУАН.

Протягом XIX—XX ст. на Україні нагромаджено значний досвід наукової археографічної обробки й публікації писемних пам'яток. Проте й сьогодні, коли знову в системі АН УРСР розгорнула роботу Археографічна комісія, вивчення досвіду публікації документів багатьма науковими установами і громадськими організаціями має величезне практичне значення.

Провідне місце в організації археографічної роботи на Україні за радянського часу належить Археографічній комісії Всеукраїнської Академії наук (тепер АН УРСР). Історія її існування й діяльності в 1919—1934 рр. вимагає подальшого вивчення, як, до речі, й історія діяльності її безпосередньої наступниці — Археографічної комісії АН УРСР, що поновила свою діяльність у 1969 р.¹

Документи Археографічної комісії (далі: АК) ВУАН зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР у складі загального фонду X — «Архів Академії на-

* Див.: «Український історичний журнал», 1989, № 8, с. 47—52; «Архіви України», 1989, № 5, с. 3—9.

¹ За винятком матеріалів, присвячених оглядові й аналізу археографічних видань, окремі питання організації діяльності Археографічної комісії ВУАН висвітлено лише в кількох роботах: Український археографічний збірник, т. 1. К., 1926, с. III—VII; Діяльність історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ у 1926 р. К., 1928; М. М. Ткаченко. Дещо з роботи Археографічної комісії в 1931 році. — «Україна», 1932, № 1—2, с. 194—195; М. К. Коваль. До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади. — «Український історичний журнал», 1966, № 4, с. 66—72; С. О. Яковлев. Українська радянська археографія. К., 1965; І. Л. Бутич. Література до історії археографії. — Історичні джерела та їх використання. Вип. 3. К., 1968, с. 161—176; М. Ф. Дмитрієнко. Передмова. — Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліографічний покажчик. К., 1970, с. 3—28; Н. В. Комаренко. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; О. И. Журба. Некоторые методологические вопросы становления украинской советской археографии. — Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. Под. ред. Н. П. Ковальского. Днепропетровск, 1989, с. 165—175.

ук УРСР». Ці матеріали було передано до відділу рукописів у 1934—1936 рр. після реорганізації установ ВУАН, ліквідації як Археографічної комісії, так і Історико-археографічного інституту ВУАН, який замінив кафедри й комісії історичного циклу, але працював лише протягом лютого—листопада 1934 р. Матеріали АК було обліковано подокументно у 1958—1959 рр. і внесено до описів у алфавітному порядку заголовків і авторів під №№ 7135—11505, 30773—30811, тобто 4410 одиниць зберігання, основну частину яких складають безпосередньо матеріали діяльності АК та збірка її документів.

Широку й різноманітну інформацію щодо діяльності АК містять численні організаційні документи, насамперед протоколи й стенограми засідань АК (8135—8193, 10705—10807, 10957—10958, 30777), редакційного (10635—10638) та інших комітетів, плани та звіти (7956—7957, 8078, 8120—8121, 8218—8236, 8244—8246, 8273—8286, 8373—8396), листування з різноманітних питань роботи. Ці матеріали дають можливість здійснити аналіз поступового розвитку науково-археографічної роботи академічних установ, відносин з державними архівними органами. Умовно можна визначити три періоди діяльності АК: становлення (1919—1924 рр.); практичного здійснення видавничих програм (1925—1931 рр.); «реорганізації» й впровадження нових методологічних принципів археографічної роботи (1931—1934 рр.).

На початку 1919 р. при історико-філологічному відділі Української Академії наук (з 1921 р. — ВУАН) під керівництвом професора Ф. П. Сушицького було створено Комісію для видання пам'яток мови, письменства й історії (Археографічну комісію — АК) на чолі з академіком УАН Д. І. Багалієм. До її складу входили В. Ю. Данилевич, В. Л. Модзалевський, В. С. Іконников, Ф. В. Тарновський, І. І. Соколов та інші. Ця комісія визначила своїм завданням не лише видавати джерела, а й стежити за публікацією наукових праць інших кафедр історико-філологічного відділу. Основним напрямком видавничої діяльності комісії була публікація пам'яток писемної та духовної культури, найцінніших джерел з історії України XVII—XIX ст. Продовжуючи традиції археографічної роботи вчених XIX ст., АК намітила видати визначні пам'ятки мови й художньої культури українського Відродження середини XVI ст. — Пересопницьке євангеліє (проф. О. С. Грузинський), Вчительне Решетилівське євангеліє 1670 р. (акад. О. І. Левицький), матеріали до історії українського козацтва 1629—1638 рр., зібрані П. Кулішем (І. М. Каманін). У робочих та видавничих планах АК було зазначено також західноруські літописи, актові книги судів України XVII ст., матеріали з історії українського демократичного руху 1860-х років. Програму видання III Литовського Статуту 1588 р. (І. М. Каманін), збірки документів Луцького трибуналу XVI ст. (Г. П. Попов) було погоджено також у соціально-економічному відділі УАН².

Організаційно АК остаточно сформувалася у травні 1921 р., коли до неї було приєднано Київську Комісію для розбору давніх актів (Київську археографічну комісію — 1843—1921 рр.) й археографічний підрозділ Українського наукового товариства у Києві, який було включено до складу УАН. Новоутворену установу очолив видатний археограф й історіограф, колишній голова Київської археографічної комісії академік В. С. Іконников. Після його смерті головою АК ВУАН було обрано 15.03.24 академіка М. С. Грушевського. У фундаментальних тезах Положення про АК (10409, 10546), тематиці й хронологічних межах археографічних видань, прийомах і методиці археографічної обробки до-

² Звідомлення про діяльність УАН у Києві до 1 січня 1920 р. К., 1920, с. XX—XXI; LXIV.

кументів АК ВУАН наслідувала на цьому етапі традиції Київської Комісії для розбору давніх актів.

На етапі становлення АК за відсутністю, у першу чергу, матеріальних умов, не вдалося розгорнути видавничу діяльність. Початок публікаціям документів, підготовлених до друку членами АК, поклали добірки, окремі документи, листування, що вміщено у «Записках історико-філологічного відділу ВУАН». За безпосередньою участю АК у 1923 р. вийшла друком капітальна праця з однієї з проблем палеографії — монографія І. Каманіна і О. Вітвицької «Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст.».

З моменту обрання головою АК відомого історика, академіка ВУАН М. С. Грушевського фактично розпочався новий період діяльності комісії. Хоча в 1920-х роках штатних співробітників АК було обмаль, серед її дійсних членів і постійних працівників з правом бути присутнім на засіданнях з дорадчим голосом були визначні науковці — академіки М. П. Василенко, О. О. Малиновський, В. М. Перетц, К. О. Студинський, К. В. Харлампович, професори О. С. Грушевський, В. Ю. Данилевич, С. І. Маслов, Є. К. Тимченко, доктори В. І. Кордуба і М. М. Кордуба, відомі фахівці В. І. Барвінок, Г. П. Житецький, Г. А. Іванець, В. О. Кордт, М. І. Корнілович, А. С. Криловський, К. О. Лазаревська, В. В. Міяковський, В. О. Романовський, О. Ю. Гермайзе, В. І. Щербина, П. В. Клименко. Позаштатними постійними співробітниками були О. М. Андріяшев, В. І. Герасимчук, В. С. Євфимовський, відомий московський архівіст С. І. Перфільєв.

У період першої великої реорганізації діяльності ВУАН у 1929 р. АК було передано з відання історико-філологічного відділу у підпорядкування Президії соціально-економічного відділу, який об'єднав усі інституції академічних циклів: економічного, філософського, соціального, історичного, літератури, мови й мистецтва. З середини 1930 року до складу постійних членів АК було обрано науковців нової генерації — М. М. Ткаченка, М. В. Горбаня, П. М. Попова, Ф. Я. Савченка.

АК ВУАН вважала своїм завданням продовжити незавершену справу попередників, насамперед щодо збирання та публікації актових джерел («Акты Южной и Западной России»), актів про козацьчину, що намагалися видати члени Київського Наукового товариства, а також актів про гайдамацьчину, видання яких розпочав В. Б. Антонович. Було розгорнуто велику роботу щодо розшуку й копіювання документів у архівосховищах країни та за кордоном. Голова АК академік М. С. Грушевський здійснив поїздку до Москви й Ленінграда з метою з'ясування стану й можливостей використання архівних джерел з історії України, можливості передачі їх до архівосховищ України (7154). Пошук та відбір необхідних матеріалів здійснювали співробітники АК В. Юркевич, Д. Кравцов, А. Єршов, В. Євфимовський. Листування свідчить про подібну роботу в архівах та бібліотеках Львова, Кракова, Варшави, яку проводили М. Кордуба та В. Герасимчук.

У складі АК у 1925 р. було організовано редакційний комітет, що мав створювати й доповнювати в міру потреби правила видання документів. До нього увійшли академік М. С. Грушевський, професори О. С. Грушевський і Є. К. Тимченко, а також О. Ю. Гермайзе і палеограф К. О. Лазаревська. Хоча АК не виробила остаточного варіанту правил видання документів, основні принципи археографічної обробки пам'яток було розкрито вже у першому окремому виданні комісії у 1926 р.

Серед основних напрямів науково-видавничої діяльності АК важливе місце відводилося виявленню, описанню та пропаганді пам'яток давнього українського друкарства. У 1924 р. з нагоди 350-річчя укра-

їнського друкарства при АК під головуванням професора С. І. Маслова було створено Комітет для описання українських стародруків. До його складу увійшли академік В. М. Перетц, А. С. Криловський і П. М. Попов. Матеріали Комітету (плани та звіти, протоколи засідань, листування — 8122—8134, 8147—8153, 8154—8172, 10731—10732) репрезентують роботу його членів, а також науковців К. Я. Здравомислова (Ленінград), В. Г. Дроздова (Чернігів), П. М. Жолтовського (Харків) по описанню в архівах, бібліотеках, музеях країни відповідно до затвердженої методики всіх книжок, виданих до 1800 р. на Україні, а також усіх україномовних видань, надрукованих за межами України. Було переглянуто кілька десятків тисяч екземплярів книжок, складено майже 6 тис. карток (10844), проте у зв'язку з реорганізацією діяльності АК робота лишилася незакінченою.

У період становлення державної архівної служби співробітники АК ставили своїм завданням також методичне забезпечення всієї архівної роботи в республіці. У 1924—1925 рр. вони намагалися відкрити курси архівознавства й бібліотекознавства при історико-філологічному відділі ВУАН (8373), провадили ідею скликання Всеукраїнського архівного з'їзду. У цей період було досягнуто значних успіхів у видавничій роботі АК, початком якої були публікація у 1926 р. у серії «Пам'ятки українського письменства» козацького літопису Самійла Величка, а також вихід у світ першого тому «Українського археографічного збірника». Наукова продукція АК у 1926—1931 рр. налічувала 9 видань загальних обсягом 215 друк. аркушів; у підготовці до друку на кінець 1931 р. перебували 7 видань (110 аркушів) (11039). До цього треба додати кілька публікацій, вміщених у наукових збірниках кафедр і комісій історико-філологічного та соціально-економічного відділів ВУАН, «Записках історико-філологічного відділу»³, а також численні добірки й листування, надруковані в органі історичної секції — журналі «Україна», збірниках «За сто літ», «Первісне громадянство» та ін.

В останній період діяльності АК відбулися кардинальні зміни в організаційних формах роботи, методологічних принципах археографічної обробки документів. З метою вдосконалення археографічної роботи було впроваджено бригадну форму її організації (за темами видань), яку змінила робота по секторах (за історичними епохами). Найважливіші питання діяльності АК вирішувалися на нарадах і пленумах (широко представлені протоколи засідань усіх структур). З травня 1931 р., коли комісію очолив М. М. Ткаченко, значно розширилося представництво архівних органів у складі АК, поглибилися її зв'язки з Київською філією Археографічної комісії ЦАУ УРСР. Серед представників архівних органів, які брали участь у роботі АК ВУАН, були О. І. Баранович, І. І. Кравченко, С. Д. Пількевич, М. А. Рубач, М. Ф. Тищенко. З метою перерозподілу пріоритетів було переглянуто хронологію та тематику публікацій, значне місце відводилося проблемам історії революційного руху, соціально-економічної історії XIX—XX ст., розвитку промисловості, питанням підготовки видань документів радянського періоду. АК ВУАН проводила спільні наради з представниками архівних органів. У програмі спільних видань з Археографічною комісією ЦАУ УРСР було визначено документальні збірки з історії Дніпрельстану, Донбасу, розвитку промисловості, історії загарбницької політики Польщі на Україні в XVII—XVIII ст., польського повстання 1863 р. Частину матеріалів, що готувалися під керівництвом

³ «Слово о полку Ігоревім», «Українські грамоти XIV—XV ст.», «Киево-Печерський патерик», «Матеріали до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст.», добірка передмов до українських стародруків та ін.

академічної комісії, передавали до друку в ЦАУ (8137—8193, 10655—10659). АК ВУАН брала активну участь у спробах реалізації спільної програми підготовки й видання Архіву Коша Запорізької Січі (див. плани-проспекти, протоколи засідань нарад, листування, план видання збірника з історії Запоріжжя — 30780—30788, 30792). Після видання у 1931 р. опису архіву Запорізької Січі (1713—1777 рр.) до сьогоднішнього дня остаточно не розв'язане питання термінової публікації унікального комплексу документів з історії українського народу.

Організаційна перебудова діяльності АК, критично-класова чистка «об'єктивістської» археографічної школи, злам «старої» методології призвів до трагічних наслідків, затягнув вихід у світ вже підготовлених до друку збірників. Під тиском суцільної ідеологізації науки й життя АК у грудні 1931 р. прийняла безпідставне рішення про скасування старої «буржуазної» назви «археографічна» і застосування нової — «Комісія по дослідженню та виданню документів» (8190, 10499, 10805), а також зняття з видання «Український архів» слова «український». У проекті правил видань Археографічної комісії (1933 р.) основним завданням роботи визначалася «наукова публікація класово витриманого архівного матеріалу» (10846). У період 1931—1934 рр., наприкінці якого АК фактично припинила діяльність, було видано самостійно в основному збірники, заплановані до виходу в світ ще у 1931—1932 рр. З планів нових видань поступово зникли збірники «Український дипломатарій», «Передмови до стародруків XVI—XVIII ст.», «Матеріали з історії козаччини, зібрані П. Кулішем». Не вдалося здійснити заплановане на 1931—1933 рр. видання збірників «Матеріали з історії селянської війни 1648—1654 рр.», «3 історії Київської козаччини 1855 р.», «Генеральне слідство про маєтності Миргородського та Полтавського полків», описів Чернігівського та Катеринославського намісництв, камерального опису Поділля початку XIX ст., добірок з історії мануфактур і заводів, а також збірників з нових актуальних проблем радянського часу. Цікаво, що в планах на 1931 р. йшлося про підготовку до друку членом АК О. М. Андріяшевим «Опису Київського намісництва» (8001); це важливе історичне джерело спромоглися видати лише 1989 р. ЦДІА УРСР у м. Києві та нова Археографічна комісія АН УРСР.

Найчисленнішу групу інформаційно насичених документів АК ВУАН складає листування (8081—8119, 8484—10048). Основний масив листів присвячено проблемам підготовки видань членами й співробітниками АК (наприклад, багаторічне листування з професором С. Юшковим з приводу наукового критичного видання «Руської Правди» — 8489—8503, 8585—8610, 9151—9182), а також взаємовідносинам з державними архівними установами, Археографічною комісією АН СРСР, Археографічною комісією Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Польською Академією наук з питань координації наукової роботи, обміну літературою, співробітництва. Листування розкриває основні моменти організації археографічної роботи, взаємовідносини комісії з архівними установами республіки, країни. У листах ідеться про права на видання джерел, контроль за діяльністю архівів, проблеми ефективної організації архівної справи, передачу у тимчасове користування архівних документів для їх підготовки до друку.

Хоча відносини АК ВУАН з архівними установами розвивалися нерівно, часом досить напружено, Центральне архівне управління не перешкоджало усталеній у 1920-ті роки практиці надання архівних матеріалів у тимчасове користування; у 1928—1929 рр. ЦАУ УРСР з метою задоволення потреб науково-дослідної та археографічної роботи забезпечувало за попередньою домовленістю першочергове наукове

впорядкування ряду архівних матеріалів у великих архівах Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Києва. На початку 1930-х років широко застосовувалася практика тематичних запитів про наявність необхідних матеріалів в архівах. Розгортаючи діяльність щодо вдосконалення архівної справи в республіці, АК обмінювалася звітами й планами з окремими державними архівами. Серед матеріалів, що було надіслано у порядку обміну,—звіти Волинського окрарху за 1928 р. (8084), Чернігівського губвідділу Центрархіву УРСР за 1923—24 рр., Центрального історичного архіву у Києві, Київського губернського архівного управління за 1923—24 рр., Київського Центрального архіву давніх актів за 1925 р., історико-архівного гуртка при Чернігівському губарху за 1923—25 рр. (8191—8217, 8237—9243).

АК відіграла важливу роль у вдосконаленні археографічної роботи, розробці правил видання документів. Застосовуючи у виданнях наукові археографічні принципи, АК не підходила догматично до правил, уточнюючи їх майже в кожному виданні, передмовах до збірників. Серед методичних матеріалів у комплексі документів АК збереглися лише «Проект правил археографічної підготовки видань» (10412), «Проект технічних правил видання АК ВУАН», складений у 1933 р. бригадою у складі К. Лазаревської, М. Гепенера, П. Попова, Р. Петренка (10628), розроблена С. І. Масловим «Інструкція для збирання присвят, передмов та післямов, уміщених в українських стародруках» (8133), «Правила для копіїстів, якими слід керуватися при підготовці до друку рукопису Остерської книги 1625—1687 рр.» (9655), надіслані до відома й рецензування методичні матеріали для складання термінологічного словника феодальної Русі — «Інструкція по складанню словника з історії матеріального виробництва», підготовлені Історико-археографічним інститутом АН СРСР у Ленінграді (8405), копії правил, за якими проводилось видання літературної комісії відділу природничих наук Українського наукового товариства (10502), правила використання стародруків у бібліотеці АК (11476).

Серед документів АК залишилися також матеріали безпосередньої наукової діяльності, продукція співробітників комісії. Це насамперед машинопис великої добірки «Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв», яку підготував у 1928—1929 рр. П. Клепацький (8438—8440); чорновий машинопис «Генерального слідства про маєтності Полтавського та Миргородського полків (1729—30 рр.)», що готувала до друку К. Лазаревська (8475—8476); документальні добірки (машинописні й рукописні копії) про гайдамацький рух, складені В. Грековим (7636); добірки документів з історії виступів запорізьких козаків 1768 р. і селянських рухів на Запоріжжі (10054), з історії ліквідації Запорізької Січі (8463). Зберігаються також наукові розвідки Л. Добровольського, І. Кравченка, Л. Окіншевича, М. Петровського, І. Самойловського, М. Ткаченка, С. Юшкова, список ненадрукованих праць І. Каманіна, а також опис архіву Запорізької Січі 1730—1775 рр. (Д. Гринцер, 30790—30791), опис архіву Репніних (7156), Лубенського архіву (10047), «Описание военно-учетного фонда в составе Московского Центрархива», реєстр справ Прилуцької архівної збірки (10886).

До цього часу залишається невідомою доля багатьох рукописів колекції Київської Комісії для розбору давніх актів⁴. Археографічна комісія УАН, що в 1921 р. з'єдналася з Київською археографічною комісією, доклала зусиль для розшуку ділових матеріалів комісії, а також цінної добірки документів. У 1927—1929 рр. археографічною ко-

⁴ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369—1899 рр. К., 1971, с. 3—4.

місією було складено реєстр матеріалів діловодства Київської комісії (10884), а також скопійовано опис актів і рукописів XIV — початку XIX ст., що належали Київській археографічній комісії (10153). На засіданні АК в січні 1931 р. академік М. П. Василенко, який багато зробив для розшуку документів, доповідав, що частина архіву (мабуть, діловодна) колишньої комісії перебуває в бібліотеці соціально-економічного відділу ВУАН в архіві О. І. Левицького (10791).

У 20-і роки АК, що мала понад 10 тис. примірників книжок у своїй бібліотеці, сформувала невелику збірку документів. Точних відомостей про обсяг цієї збірки не знайдено, але із звітів за 1929 р. (8111, 10884), а також протоколів засідань наради АК з представниками архівних установ щодо долі й місця подальшого зберігання документів (10644) відомо, що поряд з копіями й виписками з різних справ XVII—XVIII ст. архіву Почаївської Лаври, судових установ Київщини, Волині й Поділля, у збірці згадуються документи XVIII ст. архіву церкви с. Кривonosівки Новгород-Сіверського повіту на Чернігівщині, справа Чернігівського статистичного комітету 1863 р. щодо описання міст і селищ губернії, «Дело Киевской городской управы по сооружению памятника Т. Шевченко в Киеве (1905—1917 гг.)», окремі справи родин Красносельських, Гейбовичів, Забіл (XVIII—XIX ст.), документи архіву Капнистів, рештки архіву Сулимів—Войцеховичів. Значну частину збірки АК складали документи діловодства Київської Комісії для розбору давніх актів, рукописи П. Куліша, що належали Комісії, а також матеріали XVII ст. козацького полковника І. Новицького, що були куплені ВУАН для АК. Обсяги матеріалів зазначено у висоті картонів і частково в аркушах, проте можна констатувати, що більшість цієї збірки зберігається сьогодні в різних фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР (наприклад, ф. I, од. зб. 11566—11768; ф. II, од. зб. 13402—15590, 28029, 28661—28706).

Велика частина згаданих рукописів, поряд з оригіналами, копіями й витягами, залишилися у складі матеріалів АК. Це насамперед оригінали та копії Румянцевського опису 1766 р. 53 селищ та містечок Київської сотні Київського полку, маєтностей Києво-Межигірського монастиря (10892—10918), оригінали окремих документів початку XIX ст. з особових справ з канцелярій Київського намісницького управління, Харківського магістрату, Київського губерньського правління; оригінали й копії документів середини XVIII ст. Троїцького Костянського Почепського монастиря (11408—11432), документів з родинного архіву Забіл і Сулимів, діловодної документації початку XIX ст., що належала Київському військовому губернатору, управлячому Київською та Мінською губерніями А. С. Феньшу. Великою є кількість копійних матеріалів — привілеїв польських королів, жалуваних грамот російських царів, гетьманських та полковничих універсалів, указів Генеральної Військової канцелярії, рішень полкових канцелярій, сенатських указів початку XIX ст., реєстрів на ґрунти і маєтності, люстрацій XIX ст. Волинської губернії. Крім цього, зберігаються копії церковних літописів, дарчих, записів про продаж, скарг посполітих, листів гетьмана І. Виговського до української старшини і польської шляхти. Серед інших копій — витяги з актових книг трибунальних, гродських, земських та інших судових установ Брацлавського й Волинського воеводств (друга чверть XVII ст.), Луцького замку (1628—1633 рр.), Житомирського повіту (1666—1879 рр.), Київського воеводства, міст Почапа й Кременця, витяги зі справ Стародубської та Чернігівської полкових канцелярій з поземельних питань.

Серед матеріалів, що належали АК ВУАН, велику цінність, як джерело з історії археографічної роботи на Україні другої половини

XIX — початку XX ст., мають документи діяльності Київської археографічної комісії. Це насамперед протокол засідання Комісії 1 вересня 1847 р. і чернетка звіту про її діяльність у 1843—1865 рр. (10559, 10206), журнали засідань Комісії за 1914—1918 рр. (7676—7726), чернетки деяких доповідних записок М. Іванишева та М. Юзефовича щодо діяльності Комісії (7633—7635), описи справ Комісії за 1843—1917 рр. та її добірки актів і рукописів (10153—10155), книги видачі рукописів і книжок (8443), журнали реєстрації кореспонденції за 1874—1877, 1892, 1901—1917 рр. (7672, 10882—10883), відомості й листування щодо розповсюдження видань (7197—7266, 7617—7632, 8056—8077, 8444, 10240—10260), численні матеріали фінансового змісту тощо. Поряд з копіями й виписками з документів польських та російських архівосховищ збереглися матеріали 1870—1890-х рр. (протоколи засідань, листування, журнал реєстрації кореспонденції) Комітету по спорудженню у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому (7673, 10177—10181, 10201—10202, 10560—10561, 10881, 10955), автограф розвідки І. Каманіна «Листок евангелія XV в.» (30793), нотатки про зміст актових книг з Київського архіву давніх актів, повідомлення невідомого автора про Архів давніх актів у Любліні (7730, 7737).

Слід додати, що серед матеріалів АК зберігаються оригінальні протоколи засідань і зборів окремих відділів і комісій Українського наукового товариства, тимчасової ради його Уманської філії у 1918—1920 рр., статут Українського народного університету (10848—10856, 10956). Деякі матеріали щодо археографічної роботи ВУАН, методології видання джерел можна знайти також серед документів інших комісій історичного циклу та циклу літератури, мови й мистецтва ВУАН (ф. X).

С. М. КІРЖАЄВ,
науковий співробітник ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР

АРХІВ КОША ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

1775 рік відомий у історії України зруйнуванням і скасуванням Запорозької Січі. Для захоплення Січі і окупації «Вольностей Війська Запорозького» як тоді офіційно називали її великі територіальні володіння, були виділені царські війська, очолені генерал-поручиком Текелі — 20 полків, 37 ескадронів регулярної кінноти і піхоти, а також донські козаки, які не зустріли опору, адже запорозькі козаки й гадки не мали, що це йшли їх завойовувати. Щойно закінчилася війна Росії з Туреччиною і запорожці, беручи участь у війні, прославилися своєю мужністю і військовою майстерністю. Кілька запорозьких старшин були нагороджені золотими медалями, кошовий отаман — золотою медаллю з діамантами, Запорозьке військо регаліями — клейнодами: знаменами, бунчуками, булавами, перначами, художньо виготовленими, прикрашеними коштовним камінням.

4 червня піхотний полк і загін кінноти, ніким не помічені, через зимівники, передмістя Гасан-Баші і Новосіченський ретраншемент (фортецю), де стояв на Січі царський гарнізон, підійшли до стін Січової фортеці, яку охороняла тритисячна запорозька залога з 20 невеликими гарматами. Більша частина козаків у той період розійшлася по домівках або подалася на промисли. Царські війська зняли вартових, захопили артилерію, розставили пости на вулицях передмістя, блокували січову гавань на річці Підпільній і захопили судна, що там стояли.

Генерал Текелі направив полковника Місюрєва до кошового отамана з вимогою негайно з'явитися до нього, однак Місюрєва довго не допускали до Коша (так називали козаки основне укріплене ядро своєї Січі). Переважна частина рядового козацтва, наявна в той час на місці, мала намір вступити в боротьбу з царськими військами, хоча збройний опір міг закінчитися фатально для запорожців, бо сили були нерівні. Відбулася старшинська рада з участю духовенства, яка після тривалого обговорення вирішила здати Січ без найменшого опору. Кошова старшина і запорозький архімандрит доклали багато зусиль, переконуючи козаків скоритися імператорській волі і «не проливати християнську кров».

Кошова старшина погодилася виїхати до Текелі. Чотири роти піхоти зайняли центр Січі — Кош, блокували його залогу. Наступного дня, 5 червня, за наказом Текелі, з січових сховищ забрали і вивезли у поле боєприпаси, матеріальні цінності та архів запорозької Військової канцелярії. Гармати, військовий скарб і частину документів архіву було відправлено до Петербурга. За розпорядженням військових властей всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували, пушкарню засипали, більшість куренів розібрали, а частину використали під склади. Протягом деякого часу тут, на Січі, в Новосіченському ретраншементі, як і на всій території Запорожжя, перебували царські полки піхоти і кінноти. Тільки вали, рови, могили і руїни нагадували про славнозвісну Січ. Почалася еміграція запорожців в Очаківський степ і на Дунай. Конфіскований архів скасованого Коша Запорозької Січі після зруйнування Січової фортеці опинився в розпорядженні коменданта Новосіченського ретраншементу Норова. Саме тоді почалося вилучення документів з архіву запорозької Військової канцелярії. Потьомкін відібрав документи, особливо цікаві особисто для нього, серед них — копія атестата на звання «товариша запорозького куреня Кушівського», записка кошового Івана Малашевича про перебування Запорозької Січі під кримською протекцією, і передусім свої приватні листи до останнього кошового отамана Петра Калнишевського. В них фаворит

Катерини II, звертаючись до вісімдесятилітнього Калнишевського, називав його «вельмишановним люб'язним своїм батьком», «нерозлучним другом». Однак, коли за наказом Потьомкіна заарештували і репресували кошову старшину, як виразників автономності й самоврядування Запорозької Січі, з особливим віроломством і жорстокістю він поставився до кошового отамана. Без суду і слідства Потьомкін наказав заслати і ув'язнити Калнишевського до Соловецького монастиря «під неослабною і посиленою вартою солдатів», Катерина II санкціонувала це словами «Бути за сим». Останній кошовий отаман провів чверть століття у нелюдських умовах, по-суті живцем замурований у кам'яному мішку, помер там в 113 років.

Коли закінчив своє існування Новосіченський ретраншемент у 1777 р., архів Коша Запорозької Січі був переданий до фортеці св. Єлизавети, однак і ця фортеця була скасована у 1784 р. Запорозькі архівні справи опинилися в Катеринославському повітовому суді, де січовий архів, документи якого ще мали практичне значення, використовувався для довідок у справах про землеволодіння на території колишньої Запорозької Січі, оскільки її землі Катерина II роздала російським та українським поміщикам. Згодом, коли «для ведення біжучих справ» вже не було потреби в запорозьких документах, чиновники забули про архів Коша Запорозької Січі і він псувався у підвалах суду. Однак, рядовий канцелярист Спичак, зрозумівши неоціненне наукове значення запорозьких архівних справ, відібрав їх, привів до порядку, врятувавши таким чином архів Коша Запорозької Січі для нашої історії та культури.

У 1839 р. новоросійський генерал-губернатор Воронцов організував комісію по розшуку і збиранню матеріалів для історичного архіву, що створювався в Одесі. Ця комісія у складі губернського чиновника для особливих доручень, історика А. Скальковського, представників міністерства освіти — професора М. Мурзакевича і військового міністерства — Росета оглядала архіви установ, відокремлюючи документальні матеріали для майбутнього одеського історичного архіву.

Катеринославський повітовий суддя Куценко повідомив новоросійського генерал-губернатора Воронцова про те, що канцелярист Спичак зібрав багато документів Запорозького Коша. 11 листопада 1839 р. Куценко одержав наказ від Воронцова відправити до Одеси ці документи. Водночас він наказав Скальковському прийняти у його «ведення справи Запорозького Січового архіву і зберігати до розпорядження».

8 грудня 1839 р. суддя Куценко писав у донесенні Воронцову, що відіслані 36 справ і що повітовий суд оголосив канцеляристу Спічаку подяку. «Відібрані Скальковським справи Запорозького Січового архіву, — продовжував суддя, — при сьому маємо честь подати, доповідано, що онія справи для проведення біжучих справ сього суду не потрібні і що Спічаку доручено відділяти поступово з архіву справи і папери запорозькі і онія подавати до суду для відправки в Одесу». Таким чином, було відправлено: у 1841 р. — 21 справу, протягом 1842—1845 рр. — 135 справ. Скальковський власноручно склав два описи у 1841 і 1845 рр. на 36 і 136 справ. Розпорядження генерал-губернатора щодо запорозького архіву так ніколи і не надійшло. Скальковський привласнив архів і шістдесят років тримав у своєму монопольному володінні цінні, унікальні історичні матеріали, які були внаслідок цього недоступні для науки. Наукова громадськість вперше дізналась про існування цього архіву саме з тритомної «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» Скальковського, яку він надрукував у 1841, 1846 (друге видання) і 1885 (третє видання) роках. Автор книги приписував собі заслугу відкриття запорозьких матеріалів і писав у пе-

редмові ніби-то він придбав у приватних осіб ще на початку 1835 р. деякі документи Запорозького архіву, а у 1839 р., за вказівками І. І. Гладкого, розшукав інші запорозькі документи «в обривках архіву одного давно ліквідованого присутственного місця». Ряд статей і документів запорозького архіву він опублікував у журналі «Киевская старина».

Скальковський, тримаючи запорозький архів як особисту власність, не допускав до нього дослідників. Наводячи запорозькі документи у своїй тритомній «Истории Новой Сечи», Скальковський писав: «з моего архіву». Саме через це широке документальне цитування і зверталися до його книги, хоча її низький науковий рівень і монархічна реакційна ідеологія автора не викликали довіри. В «Истории Новой Сечи» використана лише незначна частина запорозького архіву. У вигляді, який ведеться Скальковським майже в літописній формі, вмонтовані документи або витяги з них. При звірці їх з оригіналами Архіву Коша Запорозької Січі можна переконатися, що Скальковський спотворював, фальсифікував архівні матеріали, робив багато скорочень без усяких застережень.

На початку 80-х років XIX ст. Новоросійський університет і «Одеське товариство історії і старожитностей» безуспішно намагалися одержати запорозький архів від Скальковського. Відомий дослідник історії запорозького козацтва Д. І. Яворницький звернувся до Скальковського з проханням дозволити ознайомитись з архівом, але той зажадав фантастичну суму. За два місяці до смерті в 1898 р. Скальковський передав архіваріусу скасованого генерал-губернаторського управління в Одесі О. Міллеру весь запорозький архів, який містився у двох шафах: одна була з упорядкованими справами, а друга — з неупорядкованими, без опису. За заповітом Скальковського Міллер мусив приєднати запорозький архів до архіву генерал-губернатора, що зберігався при канцелярії одеського градоначальника. Але і після цього Архів Коша Запорозької Січі залишався до 1917 р. закритим для дослідників. Історик Кубані П. Короленко протягом чотирьох років (1898—1902) намагався одержати дозвіл градоначальника працювати над січовим архівом. Врешті-решт йому було рішуче відмовлено. Такий же наслідок мало і клопотання члена «Одеського товариства історії і старожитностей» П. Іванова, який після невдачі в Одесі розшукував запорозькі документи в петербурзькому архіві. В той же час якимось чином вилучалися окремі матеріали із січового архіву, і сприятливі ділки продавали на чорному ринку в Одесі запорозькі документи, які, між іншим, продавалися і за життя Скальковського. У 1899 р. професор О. Мурзакевич подарував «Одеському товариству історії і старожитностей» лист київського генерал-губернатора Вейсбаха до кошового отамана Івана Білицького щодо умов переходу Запорозької Січі з кримської протекції під російську владу. Документи про цей період відсутні в Архіві Коша Запорозької Січі, хоча вони згадуються у Скальковського, очевидно вони загинули по приватних колекціях і збірках, а тепер їх можна переказувати лише за скороченими текстами Скальковського. Слід зазначити, що у бібліотеці «Одеського товариства історії і старожитностей» опинилась ціла низка запорозьких документів: ордер Коша 27.VII. 1768 р. і донесення бугогардовського полковника Тарана — 1755 р. про ліквідацію гайдамаків, листування Січі з кримським калга-султаном 1765 р. і листи старшини Ковалевського про аудієнцію запорозьких депутатів при імператорському дворі 1762—1764 рр.

Після Жовтневої революції з націоналізацією архівної справи Архів Коша Запорозької Січі ввійшов у систему українських радянських

державних архівів, що забезпечило йому цілісність і збереження, а також відкрило дослідникам доступ до його матеріалів. Спочатку цей архів входив до складу фондів Одеського крайового історичного архіву, а в 1931 р. був переведений до Харківського центрального історичного архіву. В 1941 р. Архів Коша Запорозької Січі було евакуйовано серед найцінніших архівних фондів, а в 1945 р. привезено до столиці України — Києва, де він увійшов до складу фондів державного історичного архіву УРСР.

Архів Коша Запорозької Січі, незважаючи на те, що деякі його документи ще до революції безповоротно загинули, залишається єдиним, цілісним, системним зібранням запорозьких документальних матеріалів. Взагалі, від усієї трьохсотлітньої історії українського козацтва збереглося не так уже й багато прямих документів, що належали Запорозькій Січі. Активна участь у визвольній боротьбі українського народу, героїчне життя запорозького козацтва, повне небезпек, військових сутичок, воєнних битв, не сприяли збереженню його архівів. Заснована за порогами, на островах у непролазних плавнях пониззя Дніпра, Запорозька Січ переносилась сім разів.

У 1638 р. після кривавого придушення козацько-селянського повстання польській шляхті вдалося встановити на Січі, що тоді розташовувалася на Микитиному Розі, свою залого, яка захопила важливі запорозькі документи. Під час розгрому царськими військами за наказом Петра I в 1709 р. Чортомлицької Запорозької Січі у полум'ї пожежі загинув січовий архів. Царський офіцер Петро Яковлев зумів захопити клейноди і частину запорозьких документів і вивезти їх до Петербурга.

Отже, окремі запорозькі документи, а також історичні матеріали про запорозьких козаків входять до складу різних архівних фондів та рукописних збірок, що розпорошені не тільки по архівах України, Москви, Ленінграда, а й Польщі, Угорщини, Швеції, Франції, Ватикану, Туреччини.

Таким чином, архівний фонд, що склався внаслідок діяльності Коша — центрального органу правління так званої Нової (Підпіленської) Запорозької Січі і в якому всебічно і комплексно відбився останній сорокарічний період існування запорозького козацтва, є унікальним, найціннішим історичним джерелом. Невичерпні багатства документальних даних, які містить цей архів, надають його матеріалам великого значення не тільки для дослідників запорозької історії, а й для вчених, які розробляють інші проблеми історичної науки, а також питання історії мови, літератури, мистецтва, етнографії, фольклору тощо. Архів Коша Запорозької Січі — це справжня перлина української писемності XVIII ст.

Запорозький архів склався в результаті досить розвинутого діловодства на Січі, де існувала канцелярія з кількома канцеляристами, якими керував військовий писар, котрий водночас був і членом уряду — Коша. Внутрішнє офіційне листування Коша з курінними отаманами, військовою і паланковою старшиною охоплює Запорожжя в усіх його проявах, зокрема — господарство, соціально-правову структуру, культуру, побут, міжнародні зв'язки, а також адміністративні і господарчі заходи запорозького уряду.

Дуже велику частину січового діловодства становить зовнішнє листування Коша з урядовими установами і окремими приватними особами. Листування з українським гетьманом (у період існування гетьманату Кирила Розумовського — 1750—1764 рр.) та виконавчим органом управління Лівобережної України — Генеральною Військовою Канцелярією носило характер посередництва у зносинах Запорозької

Січі з царськими установами — Колегією іноземних справ, Сенатом, імператорським Двором, з якими Кош листувався здебільшого самостійно. Коли після 1654 р. відбулося чітке відособлення запорожців від городових (волосних) і реєстрових козаків, Запорозька Січ набула права автономії в межах самої України. Гетьман намагався, частіше безупішно, добитися від автономної Запорозької Січі, що підлягала безпосередньо царському уряду в Петербурзі, залежності від гетьманського уряду хоча б у сфері судівництва, тобто підлеглості Генеральному судові у Глухові.

Запорозька Січ листувалася з польськими старостами, державцями, губернаторами як представниками влади Речі Посполитої на Правобережній Україні, яка ще за Андрусівською угодою 1667 р. і так званім Вічним миром 1686 р. була віддана царською Росією під владу шляхетської Польщі.

З кримськими ханами та каймаканами, султанами ногайських орд, очаківським пашею листування мало дипломатичний характер у справах прикордонних і торговельних, а також у розв'язанні взаємних претензій на спеціальних паритетних комісіях, зокрема про користування перевозами, місцями добування солі, захоплення худоби.

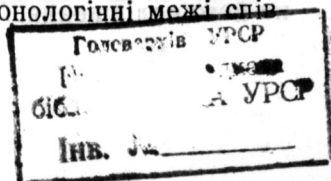
Переважаючою формою ділових паперів Запорозької Січі ще у 40-х роках XVIII ст. був звичайний лист, застосовувалась староукраїнська ділова мова. У 50—70 рр. під впливом зносин з царськими інстанціями, з розвитком бюрократії запозичилися тогочасні форми російської дипломатики: «ордери» — від вищої інстанції до нижчої, «репорт» — писався до вищої установи або особи, «промеморія» — коли зносини проводилися з відповідно рівними інстанціями. Однак і форма звичайного листа теж залишалася.

Під впливом царських канцелярій відбувалася трансформація також і мови документів запорозького архіву. У 60—70 рр. навіть у внутрішньому листуванні староукраїнська ділова мова поступово витіснялася канцелярською російською мовою. У такому ж напрямку змінювалася і графіка писемності архіву. В першій половині XVIII ст. ще панувала київська школа скоропису. В класичному, кращому зразку цього українського скоропису букви дрібні, округлі, однакового розміру (кожна могла вписатися в ідеальний квадрат), гранично чіткі, без нажимів, розташовані в рядку рівномірно і вільно, у пропорційному, плавному, гармонійному ритмі. Округлі вигини букв над і під рядком, що надають художності цьому письму, ніби повторюють бані церков і небесну сферу. В другій половині XVIII ст. у архіві запанував під впливом цивільного шрифту скоропис, який відзначався прямокутністю і спрощеністю літер, їх близькістю до друкованих текстів. Наприклад, літери С і К писалися прямими рисками (СК — III), літера В — прямокутником та ін.

У архіві є документи, писані турецькою і татарською мовами, за характером письма так званого «діваки», до яких, як правило, додаються переклади. Ханські ярлики, дбайливо оформлені, мають печатки і тугри. Ряд документів польською мовою писані польським скорописом.

Архів Коша Запорозької Січі має 374 справи, у яких міститься близько 40 тисяч аркушів. На жаль, до нас не дійшов опис архіву, який був складений у самому Коші, однак ряд даних свідчить, що обсяг архіву в ті часи був значно більшим. Первісні номери, що збереглися на деяких справах, дають підстави твердити про значну кількість втрачених і знищених справ.

Архівні матеріали, за винятком кількох ретроспективних документів, охоплюють період 1734—1775 рр., тобто їх хронологічні межі спів-

падають з часом існування останньої Запорозької Січі, яка називалась Новою Січчю.

Серед різних за формою і видами документів архіву особливо цінні матеріали з статистичними даними: численні «переписи», «реєстри», «відомості», «описи», «компюти», «списки», «екстракти», якими рясніє запорозький архів. Вони подають дані про кількість дворів, хат, худоби, майна в селах, слободах, селищах, зимівниках кожної з дев'яти паланок — тобто адміністративно-територіальних областей, де жили жонаті запорожці з родинами та селяни, так звані «військові посполиті» або їх ще називали — «піддані Війська Запорозького».

Для дослідників статистичні документи разом з іншими матеріалами архіву (ордерами, репортами, донесеннями, журналами ревізій і інспекторських об'їздів та ін.) є найважливішим джерелом для вивчення процесів зростання землеробства, розвитку скотарства, торгівлі на Запорозькій Січі, поширення там заняття промислами (мисливство, рибальство, млинарство, рудництво, добування солі), а також удосконалення ремесла.

Останній період історії Запорожжя позначився помітним економічним піднесенням. Аналіз великого обсягу документальних даних дає підстави зробити висновок про фермерський характер запорозьких господарств, де не було кріпацтва, що панувало майже в усій Російській імперії, і які базувалися на власній і найманій праці. Запорожці зробили вагомий внесок у заселення і освоєння земель та загалом в економічний розвиток Півдня України.

Значна кількість архівних матеріалів, серед них переважають статистичного характеру, розкривають високий рівень розвитку торгівлі на Запорозькій Січі: внутрішньої (реєстри і описи шинків, базарних яток, лавок та ін.) та зовнішньої — з Лівобережною і Правобережною Україною, російськими містами, а також участь Запорозької Січі у міжнародній торгівлі, передусім — з Кримським ханством і султанською Туреччиною. Традиційним був торговий шлях: Стамбул—Очаків—Січ. Серед чумаків було чимало запорожців. Документи торговельних компаній, копії купчих, векселів та інші, листування з гетьманським урядом, українськими слобідськими полковниками, російськими генерал-губернаторами, польсько-шляхетською адміністрацією, царськими властями, ханським урядом, ногайськими ордами говорять про широкі та жваві торговельні зв'язки Запорозької Січі, її велику роль у транзитній торгівлі Росії.

Слід зазначити, що розвинута статистична служба Запорожжя була для того часу досить винятковим явищем і свідчила про певну досконалість системи правління Коша Запорозької Січі. Володіючи узагальнюючою, всебічною інформацією, в якій ніби у фокусі були сконцентровані дані про різноманітні явища і події, що відбувалися на запорозьких землях, Кош мав можливість певною мірою коригувати і спрямовувати процеси їх розвитку. Показовим щодо цього може бути система упорядкованого і регульованого лісокористування, що існувало тоді на Запорожжі. На кожну вирубку лісу для зимівника або на продаж вимагався спеціальний дозвіл уряду Коша Запорозької Січі. В архіві є ряд наказів Коша про зберігання лісу, що свідчить про присутність принципів охорони природи у внутрішній політиці Коша. У 1768 р. були зібрані статистичні відомості по паланках про кількість загиблих під час лютої зими 1767—1768 рр. (коли не було досить паші) коней, рогатої худоби, овець, з переліком сіл, хуторів, зимівників, господарів. Кош виявив тяжкий стан у скотарстві і вжив заходів на його поліпшення.

Загальна кількість населення Запорозької Січі, тобто «Вольностей Війська Запорозького», досягла 100 тисяч, з них бойових козаків, які брали безпосередню участь у військових діях — 40 тисяч. Як свідчать документи, саме на таку кількість козаків запорозькі депутації до імператорського Двору просили виділяти «царського жалування».

Документи архіву дають можливість простежити розвиток диференціації серед козацтва, а в зв'язку з цим і поглиблення протиріч між різними соціальними категоріями, яких розділяла різка соціальна і економічна нерівність: найбіднішими прошарками — «сіромою», «голо-тою», серед яких чимало працювало наймитами («аргатами»), рядовим козацтвом — «черню військовою» та курінною, паланковою, військовою і кошовою старшиною, багатим козацтвом.

Також посилювалась залежність від Коша «підданих Війська Запорозького» — селян, які складали майже половину населення Запорозької Січі. Вони займалися хліборобством і городництвом, частково скотарством. Зайняття промислами на Запорожжі вважалося привілеєм козаків. Серед «військових посполитів» теж посилювався майновий розподіл на «тяглих» і «піших». «Піші» не мали у своєму господарстві навіть робочої худоби і саме з них виділився прошарок, який в архівних документах іменується «крайне нищенские».

Отже, не всі втікачі, котрі прибували на Запорожжя, ставали козаками. Але на землях «Вольностей Війська Запорозького» не було кріпацтва і ця частина України залишалась привабливим місцем порятунку для втікачів з різних областей країни. Вони не хотіли далі терпіти феодальне гноблення, експлуатацію, кріпацтво, що у Російській імперії розвинулось в особливо варварських, кривавих і жорстоких формах.

Про глибоку прірву економічної і соціальної нерівності, що відділяла старшину, багатія від малозаможного запорожця та від сіроми, наочно свідчить, наприклад, «Перепись, учиненная, за силу ордера Коша войска Запорожского низового, жительствоующим в ведомстве Прото-товчанском женатым казакам 1770 года марта ... дня. Показание дворов, хат, имущества» (арк. 279).

З документів архіву дізнаємося про мешканців запорозької столиці — саме міста-фортеці Січі, де розташовувався Кош (запорозький уряд) — кошовий отаман, військовий писар, військовий суддя, а також військова старшина: військовий обозний, хорунжий, осавул, булавничий, перначий, курінна старшина — отамани і хорунжі — управляла куренями*.

У куренях — своєрідних казармах — перебували запорозькі козаки січової залоги, переважно найбідніша частина — сірома. Тут же стояв «Грецький дім», що призначався для іноземців. Значна кількість населення розміщувалася і на торговельно-ремісничому передмісті Січі. У Новосіченському ретраншементі — окремій фортеці знаходилися російські солдати запровадженого на Січі царського гарнізону. Січове населення складалося тільки з чоловіків. За найдавнішою традицією, оскільки Січ і засновувалась як військова фортеця, якій постійно загрожувала небезпека ворожого наступу, жінки сюди ніколи не допускалися. Коли б козак насмівився привести в Січ жінку, його б чекало беззастережне покарання.

Курінні списки в архіві цікаві не тільки з статистичного боку. На Запорожжі, куди прибували втікачі, існував звичай давати їм нові прізвища, щоб поміщики не могли їх розшукати, зберігалися лише іме-

* Термін «курінь» на Запорожжі мав два значення: будівля — житло і адміністративно-господарча військова структурна одиниця.

на. Та й козаки з Гетьманщини, як і лівобережні старшини, які перебували певний період на Січі, на цей час заміняли свої прізвища на прізвиська, тому Бугаєвський прозивався Гунею, Сулима — Медведем, Мальований — Вірменком та ін.

Отже, коли на всій Україні вже в середині XVII ст., як вважають вчені, прізвища стабілізувалися, то на Запорозжжі ще і в другій половині XVIII ст. відбувається процес утворення і формування українських прізвищ, а курінні списки та інші документи архіву дають можливість вивчати джерела і умови виникнення українських прізвищ. Запорозжжі, придумуючи прізвища, виявляли словесну творчість, гумор та винахідливість. У курінних списках відбився цілий пласт культури: історія, демографія, етнографія, економіка, соціальні і національні відносини, побут і звичаї українського народу, розкриваються несподівані грані і аспекти історії запорозького козацтва.

Дуже цінну інформацію про запорозькі персоналії містять атестати «товаришам» куренів. Їх видавав Кош, засвідчуючи службу у Війську Запорозькому. Атестати включали біографічні дані: відомості щодо походження, вступу до «товариства Війська Запорозького», приписку до певного куреня, виконання курінних обов'язків, участь у військових походах, дипломатичній службі, про місце перебування, про одруження запорозьких козаків. Жонатим запорозжцям, або тим, які перебували деякий час на Гетьманщині, видавали спеціальні паспорти.

Серії документів висвітлюють прагнення старшини, яка збагачувалась за рахунок рядового козацтва і сіроми, ліквідувати демократичні порядки, що існували на Січі і в другій половині XVIII ст., хоча і в обмеженому вигляді. Таємно складалися проекти про скасування виборності старшини, про ліквідацію загальновійськових рад і куренних сходок.

У своїх наказах 1772 і 1773 рр. Кош вимагав від полковників не допускати сходок команд, звзити їх тільки до старшинських нарад. «В Коше стало известно,— писалося в одному з таких наказів,— что во время собираемых для надобностей сходок в вашей команде приходят не самые атаманы, но почти все казаки, и этим препятствуют нашим велениям. Строжайше повелевается вам, господин полковник со старшиной, всем атаманам накрепко притвердить, чтоб своих казаков на сходку не звали и не допускали» (спр. 323, арк. 22).

Водночас навіть окремі справи архівного фонду показують наступ царського уряду на автономні права Запорозької Січі. Деякі з них були заведені з приводу втручання у внутрішні справи Запорозжжя та свавілля начальника царського гарнізону, що був встановлений для контролю і догляду за запорозьким козацтвом з боку царського уряду, який побудував на Січі з цією метою спеціальну військову базу — Новосіченський ретраншемент. Значну частину архіву складають справи про так звану «земельну боротьбу» Запорозжжя проти захоплення українською лівобережною і слободською старшиною та російськими поміщиками запорозьких земель, створення царським урядом за рахунок земельних володінь Запорозької Січі військових поселених полків з іноземців, що переходили в Росію, а також побудову на цих землях Дніпровської оборонної лінії. Про взаємовідносини між царським урядом і Запорозькою Січчю свідчать численні документи: «прошенія», «чолобитні», «петиції» Катерині II. До них додаються надзвичайно цікаві ретроспективні матеріали — універсали польських королів і українських гетьманів, царські грамоти, сеймові конституції — виписки з міжнародних трактатів. Документи ряду справ розповідають про поїздки спеціальних депутацій старшини до імператорського двору для одер-

жання щорічного «хлібного і грошового жалування», вирішення земельних справ або ж з питань підпорядкування Січі Іноземній колегії, Сенату, Київській губернській канцелярії, гетьману. Серед матеріалів запорозьких депутацій збереглися дуже цікаві листи до царських вельмож і реєстр подарунків для них. Вони розповідають, що до Петербургу в дарунок везли навіть верблюдів.

Велика справа з 225 аркушів за 1767—1768 рр. (спр. 201) містить документи про участь депутатів Запорозької Січі в діяльності Законодавчої Комісії для складання «Нового уложения». Ця Комісія не дала ніяких наслідків. То була фальшива гра Катерини II в демократію. Однак матеріали запорозької документальної справи дуже цінні, вони розповідають про обрання депутатів на Січі, про накази їм і перебування депутатів у Комісії. Наприклад, акти обрання на Січі в присутності відрядженого від Румянцева полковника Андрія Милорадовича, тексти наказів, від Війська Запорозького і Канівського куреня, списки уповноважених куренів, листи запорозьких депутатів на Січ про початок роботи Комісії, про утримання депутатів та суперечку між депутатами Скапою і Головатим.

Справа № 365 фонду розповідає про зруйнування і скасування Запорозької Січі царськими військами генерала Текелі.

Реєстри претензій, журнали засідань прикордонних запорозько-татарських комісій відтворюють характер відносин Січі з її агресивними сусідами.

Невелика кількість матеріалів зв'язана з короткочасним перебуванням запорожців під владою Кримського ханства після зруйнування за наказом Петра I Чортомлицької Січі. В межах тодішніх володінь хана була створена так звана Олешківська Січ. До цього періоду належать документи татарською мовою, у тому числі ярлики Каплан—Гірея та Іскандер—Гірея про грошові побори з запорожців, про заборону займатись добуванням солі на Козячому місі тощо. Матеріали тих років містять також листування Коша з представниками царського уряду про повернення запорожців до складу Росії.

Рапорти запорозької старшини до Коша і «всеподданійші донесення» останнього до царських урядових властей розповідають про те, що пригноблювана козацька маса кілька разів повставала проти старшини: повстання Корсунського куреня в 1768 р., січової сіроми в цьому році, заворушення у військових командах під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

У архіві Коша Запорозької Січі знайшла відображення найактивніша участь запорозького козацтва в гайдамацькому русі на Правобережній Україні і в найбільшому народному повстанні 1768 р.—Коліївщині. Протоколи допитів запорожців яскраво розкривають з уст самих учасників картини героїчних боїв повсталих.

Козацька біднота — «сірома», яка брала активну участь у повстанні, підсилювала рух селянства, давала йому відважних, досвідчених і вправних у військовому відношенні людей. Документи архіву підтверджують, що керівник Коліївщини легендарний Максим Залізняк був вихідцем із запорозької сіроми. У справі 227 є «репорт» отамана Тимошівського куреня Василя Коржа у відповідь на запит Коша про особу Максима Залізняка. Василь Корж повідомляв, що «щислясь при курене Тимошевском, родиною Польської области (Правобережної України) села Івкивец, Максим Железняк з приходу свого годов з пять находился на заработках и во услужении, а в 1762 году, как отсель отлучился, проживал аргатуя (на заробітках поза Запорожжям), отколь в разных здешних местах разным промыслом бадался; по бытности же в 1762 году, пушкарем, как из Сечи отлучился, находился на

низу между казаками, потом в турецком городе Очакове находился в шинковом промысле (наймитом шинкаря)».

Ряд документів статистичного характеру подають списки запорозьких козаків — жертв польсько-шляхетського терору на Правобережній Україні. «Ведомость, сколько от прошедшего 1733 года даже по настоящий 1748 год казаков Войска Запорожского низового ляхи повешали, и что в них поотбирали, и как оных казаков звали и прозывали, и каких они куреней, с какими оными товарами ходили, а другие за какими нуждами и где оных повешано» (спр. 5). У «Відомості» вказано, що польські пани, перш ніж вбити людину, яку вони підозрювали в участі у гайдамацькому русі, піддавали її жорстоким тортурам. Так, наприклад, козака Івана Бойка «перше на страстну тягли, а потом на кол посадили».

Значну частину архіву становлять так звані «справи походні». Репорти і донесення запорозьких командирів, які надсилались нерідко просто з поля бою, походні журнали і «реляції» запорозьких «партиї» і «команд» відтворюють бойову діяльність Запорозького війська, участь його в російсько-турецьких війнах 1735—1739 і 1768—1774 років.

Запорожці брали участь у всіх кампаніях, найважливіших вирішальних битвах кожної війни. Запорозька кіннота була основою і регулярної кінноти російської армії, що передусім протидіяла рухливій азіатській турецько-татарській кінноті. Добре знаючи територію військових дій, запорожці виконували основні завдання в розвідці армії.

У зв'язку з тим, що в названий період султанська Туреччина не давала можливості Росії мати флот на Чорному морі, захист від турецьких кораблів покладався повністю на запорозькі флотилії. Команда запорозького морського поста проводила розвідування і спостереження за ворожими сухопутними і морськими силами, що були дислоковані в Очаків—Кінбурнському районі, затримувала ворожі кораблі, які намагалися ввійти в Дніпро і Буг, і не допускала висадки турецьких військових сил.

Докладно і з яскравими деталями архівні документи розповідають про знамениту Дунайську експедицію запорозького флоту, який у 1771—1772 рр. двічі пройшов шлях з Дніпра у Дунай. Його шлях пролягав повз ворожі фортеці Очакова і Кінбурна по північно-східній частині Чорного моря, де курсували турецькі військові кораблі. Козаки включалися у воєнні дії російської армії на Дунайському театрі війни. Попутно запорожці провели значні навігаційні роботи по вивченню малознайомих тоді чорноморських шляхів, були складені їх перші лощі.

У архіві зберігається лист генерал-прокурора сенату А. А. Вяземського кошовому отаману Калнишевському. Підкреслюючи важливість і значення Дунайської експедиції для розвитку воєнних дій, А. А. Вяземський не приховував небезпечних сторін цього заходу і пояснював, чому російський уряд вирішив доручити його запорозьким козакам. Він писав: «Каковой опись (чорноморських і дніпровських шляхів) не только немало способствовать может в нынешних военных операциях, но и впредь послужит собственно для Войска Запорожского немалой выгодой. Как же сие предприятие сопряжено храбростью и мужеством, то тем более и уповать, что из команды Запорожского войска по изведанной в них храбрости и отважности скоряе других за сие дело возьмутся и удачнее могут исполнить, тем навверное, что места по Днепру и самое оное течение им в скорости известны» (спр. 285, ч. II, арк. 4).

«Реляція» головнокомандуючого другою російською армією Долго-рукого і «Журнал военных действий» 1771 р. відтворюють подвиг за-

порозьких козаків під час зайняття Криму російськими військами. Під час штурму Перекопських укріплень запорожці зуміли відшукати зручний перехід через Сиваш — затоку Чорного моря. Скориставшись відпливом на Сиваші, вони по його обмілинах на світанку 14 червня в авангарді російських кавалерійських частин пішли в обхід Перекопського валу. Вийшовши на Кримський півострів, вони вдарили у ворожий тил, сприяючи тим самим успіху фронтальної атаки головних сил.

Протягом усієї війни запорозькі козаки несли аванпостну, розвідувальну, сторожову, прикордонну службу, прикривали російську армію, що розташовувалася на зимових квартирах, та її комунікації, захищали кордони з боку Чорного моря і порубіжних річок, створюючи сухопутні і сторожові пости, «бекети», «отводні караули», проводили «щоденні роз'їзди».

Майстерне поєднання і взаємодія російської армії з козацькими військами у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. сприяли звільненню Причорноморського узбережжя від тяжкого турецько-татарського панування.

Документи містять матеріал для вивчення своєрідного та оригінального військового ладу Запорозької Січі, особливостей системи комплектування і мобілізації та забезпечення Запорозького Війська. Вони розкривають специфіку тактики запорожців, їх бойові порядки, принципи та характер організації ними розвідувальної та сторожової служби. Накази, ордери російських командуючих, їх листування з запорозькою старшиною, реляції до Петербурга, справи про нагородження старшин і козаків золотими медалями свідчать про високу оцінку військового мистецтва та бойової сили Запорозького війська російськими полководцями та державними діячами. Головнокомандуючий російською армією під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. фельдмаршал Румянцев говорив, що запорожці уславились «похвално знаменитими заслугами и преданным отправлением службы». Високо оцінюючи значення Запорозького війська у боротьбі з турецько-татарськими арміями, він відзначав важливу роль у цьому запорозької піхоти, підкреслюючи її перевагу перед турецькою. В своєму ордері кошовому отаману від 15 червня 1769 р. Румянцев писав, що запорозька піхота «неприятеля довольно достаточна отогнать и опровергнуть принятое им намерение, имея преимущественное над ним искусство и на воде, паче и на сухом пути» (спр. 247, арк. 4). У листі головнокомандуючого другої російської армії П. І. Панина до Катерини II йшлося про те, що запорозька кавалерія дуже здатна «и в нынешнюю войну на степные, легкие противу неприятеля, особенно от регулярных действий, употребления».

Російські генерали і офіцери вважали для себе за честь записуватись у Запорозьке Військо, ставати його почесними членами, одержувати атестати на звання «курінного товариша». У архіві, зокрема, є виданий Михайлові Кутузову, тоді ще підполковнику, атестат про включення його в реєстри Запорозького війська. М. І. Кутузов був у «компуты войсковые» вписаний як «знатный товарищ Ирклевского куреня» (спр. 232, арк. 18). Григорій Потьомкін до курінних списків занесений під прізвищем Грицько Нечоса, тому що він носив велику перуку. Почесного звання запорожця був удостоєний 4 серпня 1770 р. і всесвітньо відомий астроном — тоді «астрономической экспедиции главный предводитель, артиллерии бомбардирского полка господин поручик Христофор Леонтиев Эйлер» (спр. 146).

Запорозька Січ організувала дипломатичну і розвідувальну службу, що мала велике значення для Російської держави. У вказаний пе-

ріод постійних дипломатичних відносин з Туреччиною і Кримським ханством ще не було встановлено. Тим часом відомості про їх зовнішньополітичні прагнення і внутрішнє становище надзвичайно цікавили російський уряд. Особливо важливо було завчасно знати про війовничі наміри хана або агресивні плани Туреччини. Серед запорожців чимало людей знали турецьку і татарську мови, і саме вони виконували ці важливі і небезпечні доручення без усякого жалування і винагородження.

Кілька архівних справ мають інтригуючу назву — «Секреты Коша Запорожского». Це таємне листування козаків з гетьманом Розумовським, Колегією іноземних справ, Київською губернською канцелярією з приводу збирання відомостей про сусідні держави, в першу чергу про внутрішнє становище і зовнішню політику, зокрема про війовничо-агресивні плани султанської Туреччини, Кримського ханства та ногайських орд, про зосередження військових сил та ін. Збереглася ціла серія таких звітів, які називаються «доездными доношениями», від запорозьких козаків, які провадили таємне розвідування. Козак Василь Швидкий прислав до Коша відомості з Криму, куди його спеціально направили у зв'язку з чутками про те, що новий хан Крим-Гірей готується до вторгнення на Україну: «Во время прибытия в Очаков, от переводчика очаковского, в здешней стороне известного приятеля, грека Юрия Григоровича слышал, что Едисанская орда с ханом крымским намеривались на российские границы, на крепость св. Елизаветы, на Сечь и прочия новопоселяемые слободы напасть. К якому своему злему намерению уже совершенно и изготовились и лошадей кормили, однако великий их падишах так хана крымского, яко и Едисанскую орду, отвратил. Но сего же года в феврале, при отъезде своем он, Швидкий, от бахчисарайских жителей, которые в Сечи по купечеству много раз живали, слышал, что хан паки с ордами при Каушанах состоит и на польские границы разорение чинить намеривает» (спр. 78).

Запорозькі купці проникали у вищі сфери Кримського ханства, або ж збирали відомості серед різних верств населення Криму, Туреччини, ногайських орд. Важливим джерелом інформації були і так звані «распросные речи невольников». Через Січ проходило багато українців, білорусів і росіян, які втекли з татарської неволі. Так, наприклад, свідчення Івана Данилова, уродженця села Капустино на Київщині, який втік з полону, були зафіксовані в «распросных речах» 20 лютого 1755 р. Він повідомляв про план ногайських феодалів напасти на запорозькі володіння.

Під час російсько-турецьких або російсько-татарських переговорів запорозькі козаки були толмачами, тобто перекладачами.

Кілька справ розкривають агітаційну діяльність запорозьких козаків у ногайських ордах за завданням російського уряду, яка сприяла переходу орд від Кримського ханства під російський протекторат в 1770 р., а також розповідають про транспортування і забезпечення харчами цих орд з боку запорозького козацтва під час перебування їх на території Запорозької Січі.

В архіві майже не збереглися матеріали, пов'язані з культурою, яка на Запорозькій Січі мала багато своєрідного і оригінального і досягла високого рівня у своєму розвитку. Запорозька Січ зробила значний внесок у справу формування української національної культури. На Січі було чимало поетів, кобзарів, художників, співаків, танцюристів, народних лицедіїв. Саме на Запорозькій Січі створювались видатні зразки художнього слова, зокрема думи і пісні. У Запорозькому Війську була розвинута військова музика. Серед запорозьких козаків

було багато освічених людей. Чимало з них вчилася в Києво-Могилянській академії.

Кош дуже дбав і піклувався про створення широко розгалуженої системи освіти. За відомостями документів архіву, а більше за іншими джерелами, при всіх шістнадцяти церквах, що діяли на території «Вольностей Війська Запорозького», існували церковнопарафіальні школи, а також діяли три спеціальні підвищеного типу школи.

У Казенноштатній школі при Святопокровській церкві під керівництвом уставника ієромонаха Леоніда в 60-х роках 30 учнів віком від 12 до 17 років навчалися письма, цифіри та інших наук. Юнаки — джури, яких запорозькі козаки брали в походи, в цій школі проходили суворий курс фізичного і військового навчання. Школярі мали своє самоврядування, обирали зі свого середовища двох отаманів — одного для дорослих, другого — для малолітніх. Учням було надано привілеї «одержувати прибутки за колядування під вікнами січового товариства і за поздоровлення його на свята Різдва, Нового року і світлого Христового Воскресіння»¹.

У 1754 р. на Січі була утворена школа за ініціативою кошового отамана Якіма Гнатовича, яка випускала паланкових старшин, писарів військових канцелярій. Проіснувала школа 15 років до початку російсько-турецької війни. Керував школою товариш куреня Кущевського Андрій Іванович Крячок (спр. № 232).

Існувала на Запорожжі також школа «вокальної музики і церковного співу», яка знаходилася спочатку в слободі Орловщина (на лівому березі Орелі), а в 1770 р. була перенесена на Січ. Нею керував «знаменитий читака і співака» Михайло Кафізма². В школі навчали партесному співу, готували читців і співаків для церков і парафій. При школі були створені групи виконавців-лицедіїв, які ставили вертепну лялькову народну драму. Личедії були також організаторами різноманітних урочистостей, карнавалів, які влаштовувались під час свят та після повернення запорожців на Січ з військового походу. Духовне, художнє життя Запорозької Січі було багатобарвним, змістовним і цікавим. Втікачі з кріпацтва — селяни, ремісники з усіх кінців України та, й взагалі, Російської імперії приносили на Січ найрізноманітніші за змістом і формою пісні і танці, поповнюючи і збагачуючи мистецтво Запорозької Січі, де створювалися своєрідні за характером і колоритом художні твори. У той же час розвинуте художнє життя на Січі впливало на формування культури нашого народу.

Кілька справ архіву пов'язані з церковним життям Запорожжя, зокрема листування Коша з Межигірським монастирем і київським митрополитом про автономію запорозької церкви, про обрання і вибори священників, про систему організації церковної справи та ін. Про благодійні традиції Запорожжя свідчать документи, в яких розповідається про приїзд на Січ ченців з різних міст України для збирання коштів, ось, наприклад, так називається справа № 166: «О приезжающих в Сич Запорожскую с разных монастырей и приходских церквей за испрошением от доброхотдателей милостины, з 1768 году заведенное».

Невичерпні багатства документальних даних, які містить Архів Коша Запорозької Січі, роблять його матеріали важливими і цінними для багатьох вчених — істориків, мовознавців, літераторів, митців, для широкої громадськості, для кожного, кому дороге героїчне історичне минуле нашого народу.

¹ Д. И. Яворницкий. История запорожского козачества. СПб., 1892, с. 522.

² Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1830, с. 385.

Цей унікальний архів безперечно має світове значення. Тому не перестає бути актуальною не раз порушувана, але й досі не розв'язана проблема його археографічного видання. Питання про видання Запорозького архіву нерозривно пов'язане з драматичною долею запорозької тематики, піднесення і спад якої визначались характером політичних періодів історії нашої країни.

Після перемоги революції в 1917 р. у загальному відродженні української культури, літератури, мистецтва, мови широко досліджувалася запорозька тематика, вивченням якої займалася і спеціальна державна установа — Комісія з історії козацтва, яка входила до структури Всеукраїнської Академії наук. На початку 1930 р. український радянський уряд прийняв постанову про видання запорозького архіву. Археографічна комісія Центрального архівного управління УРСР розробила програму видання Архіву Коша Запорозької Січі у восьми томах. У 1931 р. був виданий опис матеріалів запорозького архіву³. Завдяки цьому дуже цінному довідковому виданню, в якому на високому науковому рівні описувалась коротко, але змістовно кожна з 365 справ і подавався історичний нарис архівного фонду, вітчизняні та зарубіжні дослідники, дізнавшись про існування унікального архіву, мали змогу попередньо одержати уявлення про його матеріали, хоч тираж був дуже малий — всього лише 900 примірників.

Однак з архіву не було видрукувано жодного тому документів. Сталінщина на Україні раніше і сильніше ніж в інших республіках давалася взнаки. Почався наступ на українську культуру. Закривалися видавництва й журнали, обмежувалось і спотворювалось вивчення історії України. В суспільних науках запанував вульгарний соціологізм. Запорозька тематика вилучалася з планів дослідницької праці і видань.

Про Запорозьку Січ і героїчну боротьбу козацтва проти ворогів України почали згадувати в роки Великої Вітчизняної війни. Героїчні сторінки минулого перегукувалися з подвигом радянських народів у боротьбі з фашистами. Серед високих нагород і відзнак за мужність і військове мистецтво з'явився орден Богдана Хмельницького.

Державна легалізація запорозької тематики відбулася в 1953 р., напередодні 300-річного ювілею Переяславської ради, за якою в січні 1654 р. Україна добровільно увійшла до складу Російської держави на правах автономії. На ознаменування цього ювілею була видана постановою ЦК КПРС з тезами «До трьохсотріччя возз'єднання України з Росією», де стверджувалось, що «запорозьке козацтво відіграло прогресивну роль в історії України». Козацька тематика поступово поверталася до наукових досліджень. Однак величезного поширення, справжнього розквіту досягає козацька тематика не тільки в науці, а й у мистецтві та літературі у 60-ті роки, які називають іноді періодом відлиги. Важко переоцінити ту роль, яку відіграла постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. про увічнення пам'ятних місць запорозьких козаків і оголошення острова Хортиці державним історико-культурним заповідником, де передбачалося створення історико-меморіального комплексу. Академія наук УРСР (як і Міністерство культури УРСР) розробила план заходів на виконання урядової постанови і прийняла спеціальне рішення: «Про реалізацію постанови Ради Міністрів УРСР про увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва». Одним з важливих пунктів цієї програми було видання Архіву Коша Запорозької Січі.

³ Архів Запорозької Січі. Опис матеріалів. К., 1931.

За здійснення цієї великої і важливої справи взялися дві установи: Інститут історії Академії наук УРСР і Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, де зберігається Архів Коша Запорозької Січі. Було укладено угоду готувати спільне академічне видання на паритетних засадах, дотримуючись цього у виділенні коштів і призначенні кадрів упорядників, членів головної редколегії усього видання і редколегії кожного тому.

Було встановлено загальний обсяг і визначено структуру усього видання — 10 томів, що мали друкуватися в хронологічному порядку і мали вийти в світ протягом 1968—1973 рр.

Настав час, який тепер ми називаємо застійними роками. Всі починання, пов'язані з козацькою тематикою, були перекреслені. Період застою негативно позначився на всій історичній науці і, зокрема, вивченні історії України.

В умовах перебудови, коли велика увага приділяється об'єктивному вивченню вітчизняної історії, ліквідації «білих плям» знову стало питання про видання Архіву Коша Запорозької Січі.

Археографічна комісія АН УРСР, яка поновила свою роботу в 1987 р., включила до своїх перспективних планів видання цього унікального комплексу історичних документів.

Однак сучасна ситуація з виданням Архіву Коша Запорозької Січі викликає тривогу. Існує загроза, що знову все може залишитися тільки планами і проектами. Археографічна комісія не виробила концепції видання саме цього архіву. Планується 30-томне корпусне видання, в якому архів Коша Запорозької Січі, чітко не відокремлений, потопає серед інших запорозьких документів, видання матеріалів архіву віднесено до 2000 року, також не враховано підготовчих робіт, що були пророблені в кінці 20-х — на початку 30-х років та в 60-ті роки.

Сподіваємося, що ЦДІА УРСР у м. Києві, колектив якого протягом десятиліть набув значного досвіду у виданні документальних збірників й де працюють спеціалісти-археографи високої кваліфікації, зміг би, взагалі, взяти на себе всю справу видання Архіву Коша Запорозької Січі. Однак, безперечно, він потребуватиме допомоги коштами та додатковими кадрами і видавничою базою*. Слід було б також залучити ентузіастів, особливо з боку студентів, для трудовітської праці — копіювання палеографічних текстів документів під наглядом спеціалістів.

Хочеться звернутися і до Українського фонду культури з проханням про надання допомоги, адже видання єдиного, що зберігся у всьому світі, цілісного запорозького архіву є нашою спільною справою і буде мати велике значення не тільки для науки, а й для розвитку культури. Очевидно, варто було б відкрити цільовий рахунок для добровільних внесків на видання Архіву Коша Запорозької Січі. Тепер, коли весь час зростає величезна потреба і зацікавленість не лише серед науковців, а й серед широкої громадськості в публікаціях автентичних історичних документів, як і у правдивих творах про козацтво, з упевненістю можна передбачити, що наукове документальне видання запорозького архіву матиме успіх у читача.

О. М. АПАНОВИЧ,
кандидат історичних наук

* 18.VII. 1989 р. колегія Головархіву УРСР прийняла рішення «Про участь архівних установ республіки в роботі Археографічної комісії АН УРСР». У ньому накреслено заходи по здійсненню спільно з Археографічною комісією підготовки корпусного видання архіву Коша Запорозької Січі.

3 ФОНДІВ ЦДАКФФД УРСР

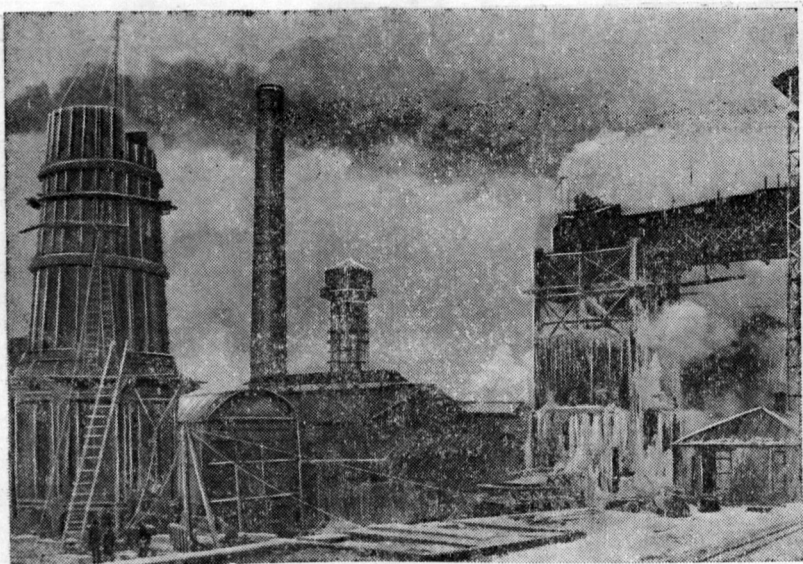
Відомі діячі українського театру
кінця XIX ст. (зліва направо):

М. Л. Кропивницький,

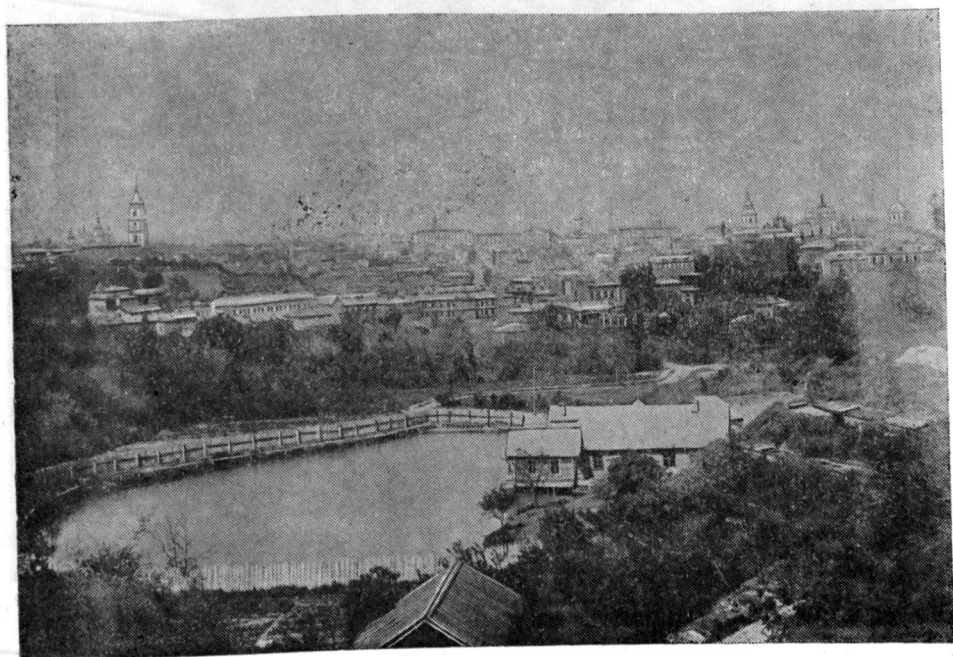
М. К. Садовський,

М. К. Заньковецька. Харків, 1886 р.

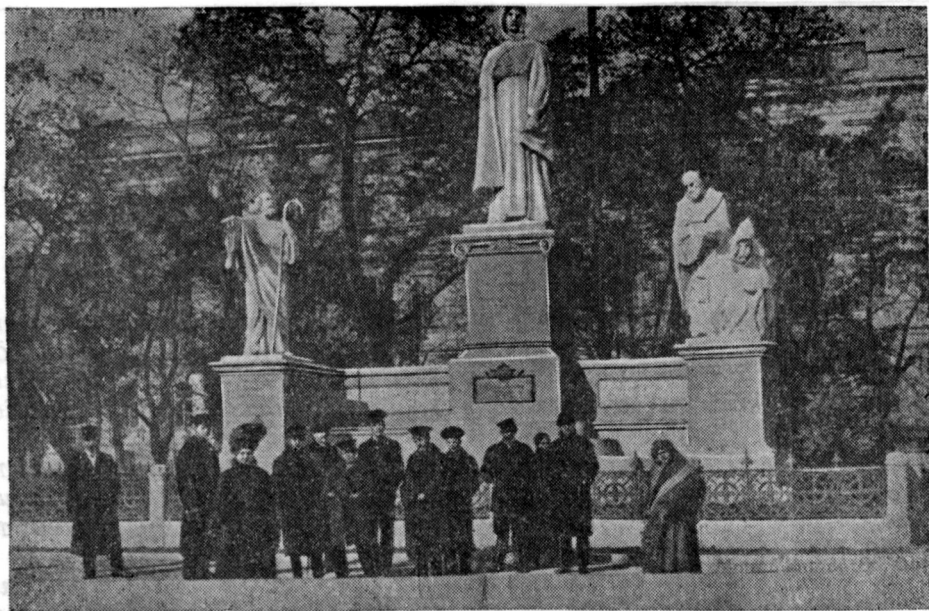
(од. зб. 0—6974)

Будівництво доменної печі № 2 на Макіївському металургійному заводі «Уніон». 1899 р. (од. зб. 4—5705)

Озеро, на місці якого нині знаходиться Київський український драматичний театр імені І. Я. Франка. Київ, друга половина XIX ст. (од. зб. 0—4318)

Пам'ятник княгині Ользі. Київ. До 1917 р. (од. зб. 2—129854)

Успенський собор Києво-Печерської лаври в м. Києві.
До 1917 р. (од. зб. 2—129796)

ПУБЛІКАЦІЇ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

АВТОБІОГРАФІЯ М. О. СКРИПНИКА

Микола Олексійович Скрипник, безсумнівно, належить до велетенських постатей нашої революції. З юнацьких літ прилучившись до марксизму, він стає переконаним соціал-демократом, послідовним більшовиком, входить до тісної когорти найвизначніших революціонерів-ленінців.

Це людина надзвичайної особистої мужності — понад двадцять арештів, сім засуджень на заслання загальним строком 34 роки, один вирок до розстрілу, шість втеч з-під арешту, з царських в'язниць та заслань.

М. О. Скрипник — активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції, член Військово-революційного комітету, один з організаторів розгрому контрреволюції у жовтневі дні.

Навіть з рядків дещо сухої і офіційної, написаної під час партпериоду 1921 року, біографії постає життя, сповнене самопожертв, вірного служіння революції, ідеалам комунізму. Однак пропонується читачеві автобіографія завершується по суті початком 1920-х років. Попереду було останнє десятиріччя Миколи Олексійовича, насичене напруженою державною і партійною діяльністю, турботою про реалізацію ленінських заповідей, протидією зростаючій сталінінці. Тому спробуємо хоча б схематично довершити цей величний і водночас трагічний життєпис.

Після громадянської війни М. О. Скрипник працював на Україні. Йому довірялися найвідповідальніші посади — наркома внутрішніх справ, юстиції, народної освіти, генерального прокурора, а в останні роки — голови Держплану Раднаркому УСРР. У той час він неодноразово обирався до ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, ВЦВК, ЦВК СРСР, Виконкому Комінтерну. З 1925 по 1933 роки він був членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Значним був внесок М. О. Скрипника у вирішення питань національно-державного і культурного будівництва. Тут яскраво виявився його послідовний інтернаціоналізм, принциповість і сміливість у відстоюванні своєї позиції, яка нерідко розходила з поглядами Сталіна. Ще навесні 1918 р. Скрипник висловив рішучий протест проти грубого випадку наркома Сталіна на адресу уряду УСРР, як «гри» у радянську республіку. У 1922 р. Микола Олексійович висловився проти сталінського проекту «автономізації», підтримав ленінські принципи утворення Союзу РСР.

Виступаючи на XII з'їзді РКП(б) у обговоренні національного питання, Скрипник вказував на перекручення політики партії у цій галузі. Звертаючись до делегатів, він запитував: «Хіба що-небудь нове пропонується в тезах тов. Сталіна? — Нічого». Наголошував він і на небезпеці випинання з двох націоналізмів — великодержавного і місцевого, саме останнього. Все це, без сумніву, не подобалося генсеку і вкарбувалося в соти його злопам'ятства, щоб відгукнутися потім цькуванням Скрипника, створенням йому посмертної «слави» націонал-ухильника.

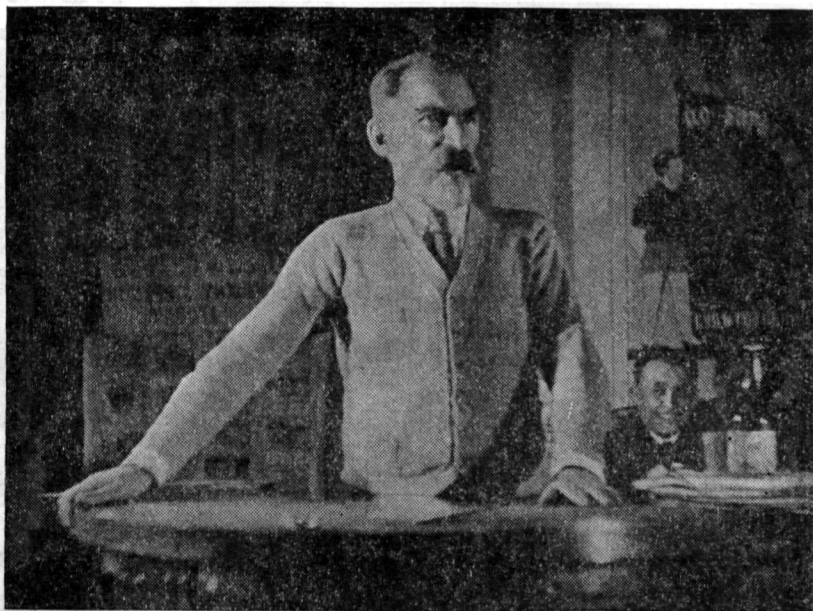

Президія мітингу, присвяченого пуску Дніпрогесу. Виступає
В. Я. Чубар. Справа наліво: В. П. Затонський,
М. О. Скрипник (од. зб. 0—97435)

Група учасників першої сесії ВУАН на засіданні. В першому
ряді М. О. Скрипник (зліва) і О. В. Палладін. Харків,
1929 р. (од. зб. 0—97369)

Безперечно, не слід уявляти справу так, що Скрипник завжди і в усьому протистояв Сталіну. Він твердо підтримував його в праведній і несправедливій боротьбі проти троцькістів, правих та інших опозицій. На II конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) Скрипник виступав на захист Сталіна, впадаючи у явну ідеалізацію останнього: «Згадаймо тов. Ста-

Нарком освіти УСРР М. О. Скрипник виступає на Всеукраїнській нараді з питань комуністичного дитячого руху і школи. Харків, 1930 р. (од. зб. 0—97364)

М. О. Скрипник на трибуні під час святкування 1 Травня. Харків, 1931 р. (од. зб. 0—97264)

ліна. Це не лише старий більшовик, — це один із старих більшовиків, що завжди був з Леніним і ніколи з ним не розходився...»

Скрипник чимало зробив для розвитку національної культури, впровадження українізації. Водночас він брав активну участь у боротьбі проти так званого «шумскізму», розгромі «розламівців» у КПЗУ тощо.

У січні 1932 р. в республіці було широко відзначено 60-річчя Скрипника — надійшли привітання від ЦК ВКП(б), ЦВК СРСР, ке-

М. О. Скрипник і Г. І. Петровський у президії ІІІ-го
Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність».
Харків, 1932 р. (од. зб. 2—23171)

рівних органів УСРР, громадських організацій, однак у ставленні до нього вже відчувалась прохолода. Зокрема, у Москві не було підтримане клопотання про нагородження ювіляра орденом Леніна. Через рік його звільняють з посади наркома освіти і, хоч він дістає підвищення — пост голови Держплану УРСР, розпочинається скоординована кампанія викриття «помилки» Скрипника. Він був звинувачений у «перекрученні лєнінізму», «засміченні» націоналістами та «потуранні» петлюрівським елементам у Наркомпросі, сліпій довірі «агентам фашизму» в КПЗУ тощо. Як особлива провина інкримінувалося Скрипнику ігнорування Сталіна як теоретика «марксо-лєнінського вчення в національному питанні».

Цькування Скрипника досягло апогею на червневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, зокрема у доповіді П. П. Постишева, виступах М. М. Попова, В. П. Затонського та К. В. Сухомлина. Не важко уявити, якого насильства над собою коштував старому більшовикові виступ на цьому пленумі з визнанням деяких своїх «помилки». Однак цього виявилось замало — від нього в ультимативній формі зажадали більш публічного каяття — написання листа, у якому він визнавав би численні провини, яких він ніколи не скоїв. 7 липня пролунав роковий постріл Скрипника, який знайшов у собі мужність покінчити з життям, щоб не терпіти наругу.

Та Сталін і його прибічники мстили й мертвому. ЦК ВКП(б) охарактеризував самогубство Скрипника як «акт малодушності». У некрологах він звинувачувався в «антилєнінських, націоналістичних помилках». Довершенням цієї глибоко аморальної кампанії став листопадовий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У, в резолюції якого йшлося про «націоналістичний ухил в лавах партії, очолюваний М. О. Скрипником». Тавро «націонал-ухильника» на десятиліття покрило світле ім'я М. О. Скрипника. Відчищення його було тривалим і нерішучим. Навіть могила покійного на тодішній харківській околиці була втрачена і не віднайдена до цього часу.

На наш погляд, увічненню пам'яті більшовика-ленінця сприяло б видання його творів, адже Микола Олексійович залишив значну творчу спадщину — понад 600 праць. Така робота вже розпочата, незабаром у Політвидаві України вийдуть Вибрані твори Скрипника. Гідна ця постать і підготовки ґрунтовної політичної біографії.

Р. Я. ПИРІГ,
кандидат історичних наук

МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ СКРИПНИК

(Автобіографія *)

Походжу я з сім'ї залізничника. Батько був службовцем на залізниці — спочатку телефоністом, потім помічником начальника станції. Батьки мої, люди прості й без освіти, до тодішнього ладу політичного та економічного пригноблення ставилися невиразно-вороже. Батько на початку 60-х років був знайомий з робітниками недільних шкіл, де він і сам вчився після звільнення селян; моя мати наприкінці 60-х рр. та на початку 70-х (була тоді на акушерських курсах) робила деякі послуги харківським революціонерам. Обое вони винесли з цього періоду почуття поваги до революціонерів та незадоволення з умов, що тоді панували, і це до певної міри передали й мені.

Народився я 13 січня 1872 р. в с. Ясиновому, кол. Катериносл. губ. Виріс на залізничній лінії, на залізничних станціях; спочатку вчився в 2-хкласовій сільській школі з 5-ма відділами в сл. Барвінковій, Ізюмського повіту, Харківської губернії, а далі в ізюмській реальній школі, звідки мене виключили за виявлену пропаганду серед селян. Свідомим став без чийого-будь безпосереднього впливу, тому що в Ізюмі не було не тільки революціонера, але навіть людини з ліберальними думками. Розвивався самотою. Вихідним пунктом мого розвитку було вивчення української літератури та історії України. Впливали тут і родинні перекази про прадідів-запорожців, особливо про одного з них, що його польські шляхтичі посадили на палю за участь в повстанні Залізняка та Гонти в XVIII сторіччі. Вірші Т. Шевченка розбуркали в мене охоту до читання з історії взагалі, зокрема з історії України, особливо про епоху визвольних повстань, війни й руїни, де я надивав і на Чорну Раду і на повстання класового характеру пригнічених проти козацької старшини: це зміцнило мое критичне ставлення до панування заможних, а разом з тим спонукало до читання з історичних та економічних питань. З другого боку, цікавість, що її збудила українська література, штовхнула мене послідовно захопитися фольклором, лінгвістикою, первісною історією, антропологією, геологією, теорією розвитку космоса.

Шлях мого розвитку, таким чином, цілком відрізнявся від розвитку російських інтелігентів-революціонерів. Вироблення світогляду було занадто боляче, багато довелося побороти внутрішніх протиріч. Книжки пробував діставати звідусіль: від одного залізничного службовця, колишнього польського повстанця, з книгозбірні колишнього декабриста Розена та інших джерел. Книжок нелегальних довгий час зовсім не бачив і відомості про революційні події черпав із реакційних видань, відкидаючи геть їх пояснення і розуміючи «навпаки». З кількома товаришами, що розвивалися разом зі мною, під виглядом екскурсій та

* Написано під час партійної перевірки 1921 р.

запису українських народних пісень, вів пропаганду серед селян та кустарів. Мушу сказати, що відомості, що їх ми передавали слухачам, як їх я пригадую, були так само заплутані, як невиразні були наші власні погляди; і все ж таки вже через довгий час я зустрів двоє селян, що одержали революційне хрещення в моєму першому гурткові. Перші зв'язки та нелегальну літературу мав з Галичини від українських радикалів. Перехід до марксизму був дуже важкий. Довелося виробити світогляд, відмовитися від невиразного революціонізму. Прочитавши Зібера «Рікардо і Маркс», статті Каутського в журналі «Сверний Вестнік» та інш. видання, я все ж таки ще не став марксистом, аж поки до моїх рук не попав галицький переклад «Ерфуртської програми», що примусив мене порвати з минулими поглядами, узятися за Каутського, «Капітал» Маркса і визнати себе марксистом. З 1897 р. я вже вів свою працю, як марксист, соціал-демократ і з цього часу вважаю себе членом партії.

Але мій марксистський світогляд того часу був досить еклектичний. Знайомство з російською марксистською літературою і особливо плеханівське «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю» допомогли мені в 1899 р., коли я жив у Курську, очистити мої погляди від плутанини; через цю мою належність до партії можна вважати від 1899 р. або навіть від 1900 р., коли я розпрощався з деякими, правда незначними, на мій погляд, впливами німецьких ревізіоністів, але ця внутрішня робота розвитку, що відбувалася весь час, ще й досі не закінчилася. Що ж до належності до партії, то вона визначалася в той час прийняттям марксистського світогляду, соціал-демократичної програми (що нею тоді і для Росії була Ерфуртська програма німецьких с.-д.) та особистою с.-д. нелегальною працею. І через це роком моєї належності до партії стає рік 1897.

Р. 1900, в Курську, я тримав екстерном за реальну школу (реальної школи я не кінчив через те, що мене звідти виключили за організацію гуртка, потім служив у Катеринославі, Новгородськ., Харк. губ.) і вступив до Технологічного Інституту в СПб. З петербурзьким «Союзом боротьбы за освобождение рабочего класса» я не міг зійтися, тому що він в той час був затруєний економізмом, і я пристав до петербурзького комітету с.-д. партії «Рабочее Знамя». Комітет цей працював спільно з робітничою організацією «Социалист». 1901 р. на демонстрації 4-го березня на Казанській площі мене разом з іншими заарештували й вислали до Катеринославу. Катеринославський комітет тримався тоді неспілку з революційних, напівекономічних поглядів газети «Южный Рабочий». Через те я не міг цілком з ним зійтися і провадив лише в зв'язку з ним, але окремо робітничі гуртки, разом із одним із своїх товаришів ще з курського гуртку, Кокориним, що його саме в цей час було вислано до Катеринославу з Симферополя, та кількома іншими революційними соціал-демократами (серед них був і Каляев, тоді ще с.-д.).

Швидко мене повернули з заслання до Петербургу. За цей час більшість робітників «Рабочего Знамени» була заарештована, а в «Социалисте» приймали погляди, що все більш наближалися до майбутніх есерівських (досить назвати деякі лише прізвища: Рутенберг, Савинков та ін.). Після приїзду до Пітеру представника органа «Искры» я пристав до петербурзького відділу «Искры», провадив гуртки за Невською Заставою, на Петербурзькій стороні, на Експедиції та на резиновій мануфактурі. Невдача наприкінці 1901 р. одірвала нас від центру «Искры», з приїздом другого представника петербурзький відділ «Искры» став міцнішим, і ми розпочали переговори з петербурзьким «Союзом».

Але на початку 1902 року мене було заарештовано за підготовку демонстрації й швидко ж вислано на 5 років до Якутського краю. На шляху до Красноярську Хейсин, лікар, що навідувався до тюрми (теперішній меншовик, а тоді іскровець), передав мені повідомлення, що мене притягають до справи «Искры», і я вирішив тікати. Але втікти пощастило лише за Іркутськом, на шляху до Лени. В партії разом зі мною йшли тоді Урицький, Дзержинський, Лалаянц, а також і московські студенти, майбутні видатні меншовики й есери: Церетелі, Будиллович, Ховрин та ін.

Повернувся я з заслання в середині 1902 р. спочатку до Царицина, а далі до Саратова, де зв'язався з комітетом та з тамішнім представником «Искры» Є. В. Бармизним. Комітет тримався невиразного напрямку і ще не до краю пережив «рабочедельчество». З цього приводу довелося чимало сперечатися на широких засіданнях комітету. Серед робітників та студентів я провадив пропагаторську роботу, мав кілька гуртків, одночасно з цим працював, щоб остаточно відколоти с.-д. від тодішнього саратовського «Объединенного Союза с.-д. и с.-р.». Друкованої агітації саратовський комітет майже що не провадив ніякої, і я організував друкарню на гумових літерах з пересувного набору для штемпелів, що закупив їх у великій кількості. Друкувати було дуже незручно, тому що літери вгиналися й вискакували. Але все ж таки, таким чином, була можливість перейти від гектографованих листочків до друкованих прокламацій. Після вже пощастило через складачів одержати і шрифт, і наладити техніку, але я вже зосередився на пропагаторській роботі. На деякий час їздив до Вольську, організував там гурток робітників на млинах.

Звали мене в Саратові «Іваном Васильовичем», жив я з лекцій та рисунків. Коли ж у Саратові почали за мною стежити, я виїхав до Самари, де іскровськими представниками були Г. М. Кржижановський, З. П. Кржижановська, В. П. Арцибушев. Кржижановським передав тисячу крб., що їх одержав на революційну справу від колишнього мого колеги по Технологічному Інституту — Апосова (зараз служить в розвідупрі штабвійськукр), і поїхав до Києва по літературу. Завізши літературу до Харкова, через Самару виїхав до Катеринбургу.

В Катеринбурзі тоді с.-д. організації не було. На Уралі був «Уральский Союз объединенных с.-д. и с.-р.»; треба було відщепити с.-д. й організувати там іскровську організацію. Але виявилось, що в катеринбурзькому комітеті східної групи цього «союзу» тоді не було ні одного соціал-демократа, а були лише с.-р. та невиразно-революційна публіка. Було в місті кілька осіб, що раніш були під судом за с.-д. справи, але занадто інертних і досить ворожих до іскровства. Довелося вступити до електричної станції. Зорганізувавши гурток із робітників електричної станції, зв'язався через них з іншими заводами, з ткацькою Ятеса т. ін. Інтелігентних сил не було цілком, лише пізніше з-за кордону приїхали двоє товаришів, що й увійшли в комітет з кількома робітниками.

Нам пощастило відщепити від катеринбурзького «Объединения» майже всіх робітників, а коли у есерів більшість провалилась, до нас перейшла майже вся решта робітничих гуртків. Я поїхав до Перми, оформив відділення с.-д. від есерів, — і цим самим уральський союз було поховано не тільки фактично, а й формально. В Н. Тагилі та інших містах пощастило організувати групи та зв'язати їх. В цей період я посилав у «Искру» низку статей та кореспонденцій, підписуючи прізвищем «Глассон».

В цей час — кінець літа 1903 р. — катеринбурзький ґрунт під моїми ногами став такий гарячий, що одного разу я втік від шпиків, лише

прослизнувши через «веселий дом», бо пильно вже за мною стежили. Одного разу поліція навіть заарештувала мене, але я втік. Довелося негайно виїздити з Катеринбургу.

Через Київ, де я бачився з Кржижановським, що його тоді обрано було на II-му з'їзді в ЦК партії, я проїхав в одеський комітет, де працював з осені 1903 р. до лютого 1904.

В одеському комітеті тоді були: К. І. Левицький (незмінний член комітету з 1905 до 1907 рр.), Лалаянц — «Аристотель», Макс Гохберг (що став потім меншовиком), Алексеев (так само потім меншовик, з 1905—06 рр. мав у Одесі с.-д. видавництво), д-р Богомолец (пішов з партії й поїхав до Аргентини чи Бразилії). Під час мого вступу до комітету всі його члени при обговоренні питання про розкол більшовиків та меншовиків спочатку цілком виразно приєдналися до більшовиків, так що, коли в кінці 1903 р. приїхав Дубровинський Інокентій, що був тоді «примиренцем», ми відмовилися прийняти його до комітету, тим паче, що на цей час Алексеев так само заявив себе примиренцем. Макс Гохберг почав схилитися до меншовизму, а у Богомольця так само почали прориватися «примиренческие» ноти, хочь він від більшовизму одійшов багато пізніше.

Я був організатором району Молдаванка — Каменоломні — Пересип, а далі і Порт. Спочатку організація мала дуже небагато зв'язків, але дедалі зв'язки на заводах поширились, гуртки були майже на всіх заводах і фабриках. На Пересипу зв'язки влаштовував я сам, для цього поступив робітником. Особливо натужна робота йшла в Каменоломнях, де взимку мені щастило організовувати великі масовки робітників, до кількя сот людей, а також в порту. В порту пощастило налагодити зв'язки з пароплавними командами наприкінці 1903 р., через них розповсюджував силу літератури серед солдатів, що їх відряджали на Дальній Схід, очевидно, передбачаючи японську війну.

Виїхав з Одеси в січні 1904 р., коли за мною знову почали стежити.

В Києві, куди я приїхав з Одеси, тільки-що відбувся великий провал. Після побачення з Г. М. та З. П. Кржижановськими я помітив, що за мною напружено стежать, і виїхав до Катеринославу, куди приїхав якраз в день оголошення русько-японської війни. В Катеринославі так само провал розвалив комітет перед моїм приїздом. На заводі роботі була матеріальна незабезпеченість. Ліберальна буржуазія, що підтримувала нас до того часу грошима, на початку війни стала на бік патріотизму і замість революційного червоного хреста давала гроші на червоний хрест офіціальний. Але робітники охоче збирали гроші, організація відновлялася, видання прокламацій проти війни йшло успішно. Довелося напружено боротися з меншовиками проти їх спроб поширити свій вплив на робітників. Ці меншовистські спроби пощастило паралізувати шляхом влаштування дискусій та обговорень. З огляду на те, що Ленінові, що залишився за кордоном самотою, довелося редакцію «Искры» віддати Плеханову та Мартову, ми вирішили скликати конференцію південних комітетів більшости, на яку було обрано і мене, але при виїзді з Катеринославу мене заарештували. Нашу ініціативу було здійснено пізніше, коли південна й північна конференції більшовиків утворили БКБ (Бюро Комітетів Більшовиків, що скликало II-й з'їзд партії в травні 1905 року).

З Катеринославу мене заслали в Кемську округу Архангельської губ., тому що через війну заслання до Якутську припинили на 5 років. По дорозі на Кемь із Онеги я знову втік. Але ні в Ярославлі, ні в Москві я не міг зв'язатися з організаціями через провали.

Приїхав знову до Одеси й застав тут комітет у великій мірі онов-

лений складом. Було багато нових сил, невикористаних, і в периферії росло незадоволення з комітету. В моєму районі мені пощастило об'єднати ці сили — і праця пішла дружно. Але швидко одеський комітет делегував мене на III-й з'їзд партії (протокольне прізвисько «Щенський»).

Після з'їзду Центральний комітет направив мене до петербурзького комітету, де спочатку я був організатором Невського району, потім секретарем комітету, а далі мені доручено було встановити бойову організацію.

Постановою III з'їзду черговим завданням була «підготовка озброєного повстання» та озброєння робітників. Але фактично підготовку озброєного повстання велося лише ідейно, пропагаторськи, агітаційно. А військово-організаційної підготовки повстання не провадилося ніякої. Після моєї доповіді петербурзький комітет визнав за конечне підготувати цю справу практично. Бойова організація мусила складатися з озброєних бойових робітничих дружин, що до них мали увіходити в міру їх озброєння також і всі члени наших заводських гуртків, ц.-т. завдання було таке, щоб перевести всю організацію на бойовий стан. Я підшукав організаторів бойових дружин для кожного району, і в кожному районі організували основні бойові дружини з 8—10 чоловік, комори для зброї, а також центральну комору, влаштували низку доповідей з тактики та техніки барикадного та вуличного бою. Але на заваді нашій організаційній бойовій роботі підготовки повстання стала непереможна стихія. Робітнича маса змела всі поліційні застави, рвалася до живого революційного слова, вимагала відповіді на свої запитання. Агітація була найважливішим завданням дня, що стягало до себе всі сили. Петербурзький комітет віддався на волю агітаційній стихії, поставив у залежність від агітації все і вся. Я вважав, що це фактично зриває роботу підготовки робітничого повстання, і після гарячих суперечок, передавши роботу призначеному для цього Буру (Ессен-старший), заявив про свій вихід з петербурзького комітету.

Це сталося якраз перед жовтневим маніфестом 1905 р. ЦК в цей час одержав повідомлення від ризького комітету, що там в Устдвинській фортеці підготовано до захоплення фортеці. З огляду на це ЦК направив мене до ризького комітету, доручивши мені перевірити стан справ. При перевірці виявилось, що все ґрунтується просто на революційній нетерплячці. Наприкінці грудня 1905 р. мені довелося виїхати з Риги тому, що розпочався білий терор і мене стали старанно розшукувати після того, як Марк влаштував зібрання бойових дружинників, де я зробив доповідь про тактику вуличного бою. Квартал, де були збори, оточило військо. Марка з великою частиною дружинників захопили, а мені з частиною товаришів пощастило врятуватися лише з великими зусиллями. Як після того мені переказували, в Ризі присудили мене на смертну кару заочно.

З Риги я проїхав через Пітер до Ярославлю, де цілком випадково мене заарештували. У мене знайшли мої проекти резолюції до конференції комітетів північного краю, що тоді готувалися, і мене вислано на 5 років до Туруханського краю. За Єнісейськом я втік з дороги. Працювати залишився в Красноярську. Тут, між іншим, провів виборчу кампанію до 2-ої Гос. Думи, а після останніх виборчих зборів був заарештований на вулиці. Судової справи не було з чого створювати — і мене знову заслано до Туруханського краю на 5 років. На цей раз довелося дійти до Туруханську й уже звідти втікати, зробивши 1200 верстов угору по річці Єнісею човном та пішки.

Приїхавши до петербурзького комітету в жовтні 1907 р., я застав комітет в переломний момент. Розходження з меншовиками фактично

уже були, але в листопаді 1907 р. відбулася ще спільна з ними партійна конференція в Гельсінгфорсі, де я був як представник Сибірського Союзу. Уже почалося відокремлення інтелігенції та інші ознаки наступного періоду. Одночасно я був організатором II міського району (Рожественського) та працював «по использованию легальных возможностей»: був членом правління кооперативу «Труженик», редагував профжурнали, був на легальних всеросійських з'їздах кооперативних та з питань фабрично-заводської медицини (під прізвиськом Г. Г. Ермолаев). В 1908 р. був організатором Невського району. Чим далі все менше залишалося робітників і все важче ставало працювати.

Влітку 1908 р., коли стежити за мною стали надто настирливо, я виїхав за кордон і пробув там 1,5 міс. в Женеві. В цей час серед більшовиків утворилася течія «одзовизму» та «ультиматизму», що з ними треба було боротися як з ліквідаторством, і мене командували до Москви. Попрацювавши деякий час організатором району, я вибув з роботи на 3-му місяці. Центральне Бюро профспілок, де я був представником МК, було заарештоване, і всіх, хто тільки брав у ньому участь, адміністративно заарештовано на 3 місяці. Чудно почував я себе після звільнення від арешту, що дав легальну законність моему нелегальному паспортові.

Після звільнення з-під арешту довелося перевести досить важку боротьбу проти «одзовизму» та «ультиматизму». Спочатку я працював організатором району, а потім секретарем райкомітету. Умови роботи все ускладнялися втечею та ренегатством інтелігенції, не минало тижня, щоб не прийшла звістка, що той чи інший робітник відходить від роботи, виїжджає до іншого міста, повертається до навчання і т. ін. і т. ін. Робітники районні трималися твердо, але заїдала провокація. Квартиру для явок, ночівок т. ін. з кожним днем ставало все важче й важче добувати, інтелігенція геть чисто вся відмовлялася допомагати. Друкувати відозви і т. п. ставало дуже важким — матеріальних засобів не одержували ні звідки. Наче вітром змело всіх курсисток та іншу молодь, що переховувала, розносила й т. ін. Організація ще трималася надмірним напруженням її робітників, що ще збереглися.

Перевішивши в Москві боротьбу за більшовизм та вибори на більшовицьку конференцію, я об'їздив Урал з доповідями. Уральську конференцію влаштувати не пощастило; витягти когось із місцевих робітників на конференцію також не було змоги. Одержав мандата на представництво від Уралу на конференцію, що зобов'язувало мене знову приїхати до Уралу з доповіддю про цю конференцію. На паризькій конференції більшовиків (поширена редакція «Пролетарія»), як відомо, від нас відділилися «одзовисти» та «ультиматисти» (Богданов, Алексинський, Ст. Вольський та ін.). Оформили вироблену попередньою практикою тактику сполучення нелегальної роботи з використанням легальних та напівлегальних можливостей. Мені цю тактику далі не довелося провадити, тому що під часу об'їзду Уралу я ледве втік від арешту, а по приїзді до Пітеру швидко був заарештований — видала провокаторка Серова.

Знову вислали мене адміністративно на 5 років до Якутського краю у Вілюйську округу, звідки лише наприкінці 1913 року повернувся до Пітеру, де партійне видавництво «Прибой» (Крестинський, Стучка, Донської та ін.) запропонувало мені взяти на себе редагування партійного страхового журналу «Вопросы страхования» та керівництво «Рабочей Страховой Группой». Після пленуму ЦК в грудні 1913 р. та після того, як з редакції «Правды» усунули Богомазова, що, як виявилось потім, був провокатором, я вступив до редакції «Правды», що складалася тоді з Ольминського, мене та К. Н. Самойлової, а після

приїзду Каменева — з Каменева, Ольминського та мене. Після від'їзду Ольминського та виїзду Каменева на дачу до Фінляндії з другої половини червня 1914 р. редакцію довелося вести мені самому в гарячі дні, коли в Петрограді все зростав загальний страйк, що на початку липня перейшов до барикад. У редакції «Правди» мене й заарештували, здається 8 липня 1914 р., коли напередодні війни царизм зруйнував усі робітничі організації та видання. Передбачали суд, але очевидно царизмові некорисно було інсценізувати в часи війни відсутність в Росії «соціального миру» (це було ще до арешту наших думських депутатів), і через те справу «Правди» розв'язали адміністративно), і я одержав вирок: 5 років (а може до закінчення війни — не пам'ятаю) до Ангарського краю, що тоді ж замінили на заслання до Моршанську Тамбовської губ.

У ставленні до імперіалістичної війни моя позиція з самого початку війни була виразно революційна. В перші місяці війни я перебував у загальній камері Спаської частини в Пітері, разом з багатьма десятками петербурзьких робітників, передовиків та інш. товаришів, з них зараз пригадую І. І. Кисильова, А. С. Єнукідзе. На численних зборах ми виробили й заявили партійній думській фракції лінію нашої тактики щодо війни, лінію, що цілком збігалася з одержаними згодом тезисами Леніна. Вороже ставлення до війни й до обох воєвних коаліцій, стан «третьої сторони», що ні з одною, ні з другою імперіалістичною коаліцією не вступає ні в які угоди, завдання — повстання пролетаріату та скидання влади буржуазії, соціалістична революція — такими були основні пакти моєї резолюції, що її прийняли близько півтори сотні робітників-революціонерів, яких далі царизм, мабуть, як пропагандистів цих ідей, розіслав по всій державі.

В Моршанську я жив під доглядом поліції весь час війни, аж до революції. Через давнього — ще з одеського комітету — товариша мені пощастило знайти посаду в банку — спочатку рахівником, а далі пом. бухгалтера. Зв'язатися з робітниками (не вважаю на окремих осіб) під час війни не щастило; лише останніми місяцями перед революцією пощастило завести два невеличких гуртки на залізниці та на ткацькій фабриці.

Моя праця після Лютневої революції, як і праця кожного члена партії, що брав участь у всіх подіях революційної боротьби, так переплелася з цією революцією, що коли б мені писати про цю мою роботу, довелося би писати про саму революцію. Тому відзначаю тільки дещо з тієї праці, що на мене її покладали.

В червні 1917 р. переїхав до Петрограду. ЦК направив мене для праці в «Центральний Совет» фабрично-заводських комітетів, а там мене обрали до ВЦИКу I та II скликання, а також до «Предпарламенту». На VI партійний з'їзд мене делегувала петроградська організація, а з'їзд обрав мене кандидатом ЦК РКП.

Під час «корніловських днів» був у «Комітеті Защита», і там провів передачу великого числа зброї робітникам. У час Жовтневого перевороту входив до складу військово-революційного комітету і, між іншим, брав участь у бою під Пулковим.

Після Жовтневої революції був у комісії щодо організації «Вишого Совета Народного Хозяйства» і в комісії вироблення першого положення про нього. I Всеукраїнський з'їзд Рад викликав мене на Україну і обрав народним секретарем праці, а далі торговлі й промисловості. Провів I Всеукраїнську конференцію селянських делегатів в січні 1918 р. в Харкові. Після того, як Київ узяли німецькі війська, конференція представників Рад у Полтаві обрала мене на голову робітничо-селянського уряду України та народним секретарем чужозем-

них справ, це затвердив і II Всеукраїнський з'їзд Рад у Катеринославі в березні місяці 1918 р. На останньому засіданні ЦВК України в Таганрозі в квітні 1918 р. мене обрали до повстанського народного секретаріату, а на партійній нараді там же обрано членом і секретарем Організаційного Бюро щодо скликання I з'їзду КПУ, що обрав мене кандидатом ЦКП(б)У, а з грудня 1918 р. я ввійшов до ЦК. Того ж таки 1918 р. ЦК направив мене для роботи до ВЧК, де я був членом колегії та завідувачем Відділу боротьби з контрреволюцією. В січні знову ввійшов до складу робітничо-селянського уряду УСРР народним комісаром державного контролю. Був делегатом від КПУ на I конгресі Комінтерну. Далі я був особоуповноваженим «Совета Оборони» в справі боротьби з повстанською задніпровською дивізією отамана Зеленого. Після відходу з Києва спочатку був начальником політвідділу Гомельського укріпрайону, а далі в порядку партійної мобілізації мене призначено на Начальника «Особого отдела» південно-східного (кавказького) фронту. На Україну повернувся в квітні 1920 р. і тут мене обрали народним секретарем Роб.-сел. інспекції. Потім був народним комісаром внутрішніх справ УСРР, членом президії ВУЦИКу та ЦИКу СРСР. Спочатку 1922 р. — наркомом юстиції УСРР. В даний час — кандидат ЦК ВКП та член Політбюро ЦК КПУ.

ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 1545, арк. 101—105 зв.

Друкарський прим.

ІНФОРМАЦІЯ

Черкаси. 26 вересня 1989 р. Державний архів Черкаської області вперше провів обласну краєзнавчу конференцію, в якій взяли участь працівники державного, партійного архівів, обласного краєзнавчого музею, обласної наукової бібліотеки ім. В. В. Маяковського, краєзнавці області.

Конференція проводилась у рамках заходів, присвячених 175-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Її мета — широка пропаганда документів, що висвітлюють події історичного минулого області, залучення до роботи над архівними джерелами краєзнавців, учителів історії, широкого пропагандистського активу.

На зустрічі прозвучали 14 повідомлень, з якими виступили архівісти, співробітники обласної наукової бібліотеки, краєзнавці.

Було заслухано, зокрема, повідомлення краєзнавців М. Ф. Пономаренко «Т. Г. Шевченко — краєзнавець», Ф. Я. Сизоненко «Дума про гетьмана українських козаків Івана Підкову», Ю. Ю. Мариновського та А. М. Самкова про Мошнігирський Вознесенський та Виноградський монастирі, О. А. Портянко «Деякі питання вивчення історії сіл колишнього Золотоніського повіту, що попали в зону затоплення Кременчуцького водосховища» та М. О. Аністратенко «Село Березняки Смілянського повіту у березні 1917 — березні 1918 рр.».

Про пошукову роботу, здійснювану в державних архівах і бібліотеках, йшлося

у виступах краєзнавця М. І. Шмиголя та працівників державного архіву області. Питанню використання документів при вивченні історії Черкащини присвятили свої виступи науковий співробітник партійного архіву обкому Компартії України Н. А. Фесенко та старший археограф держархіву області Т. А. Клименко. Зав. відділом наукової бібліотеки ім. В. В. Маяковського Л. Т. Демченко повідомила про нові надходження краєзнавчої тематики. Про фонди місцевих органів самоврядування до радянського періоду як джерело вивчення історії Черкащини інформувала відповідальна за облік документів держархіву області Р. Г. Тимченко. Роботі держархіву по комплектуванню фондами особового походження присвятила своє повідомлення старший науковий співробітник Н. П. Кротевич.

Учасники конференції висловили думку про доцільність створення силами краєзнавців при держархіві області єдиної картотеки документів з питань краєзнавства, що зберігаються в інших державних архівах та бібліотеках країни, а також встановлення постійних зв'язків з редакціями місцевих газет з метою передачі до держархіву краєзнавчого матеріалу, який не буде опублікований. Працівники держархіву звернулися до краєзнавців з проханням передати на державне зберігання свої особисті архіви.

С. І. КОНОНЕНКО

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА АРХІВНОЇ СПРАВИ

РОБОТА ЦДАЖР УРСР ПО УТОЧНЕННЮ ОБСЯГІВ ФОНДІВ

Уточнення обсягів фондів, тобто усунення розбіжностей в кількісних показниках різних облікових документів, вивірення описів і складання повних підсумкових записів — це складова частина комплексу робіт по вдосконаленню облікової документації.

Робота по уточненню обсягів фондів у Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР проводиться з 1980 р. Потреба в цьому виникла у зв'язку з виявленням розбіжностей між внутрішньою обліковою документацією та картками фонду після звіряння центрального і республіканського фондів каталогів (ЦФК і РФК) у 1975—1976 рр.

Спочатку ця робота не була плановою, проводилась по фондах, які гостро потребували уточнення (в основному I категорії). Виявлені таким чином фонди було розподілено між співробітниками групи обліку, але через недостатність бюджету часу роботу по уточненню обсягів фондів тимчасово було припинено.

Відновлено цей вид роботи як самостійний з 1982 р. після введення його до плану відділу забезпечення схоронності та обліку фондів. Відповідальним за облік було складено плани на 1982—1985 рр. Плани склалися за принципом рівномірного розподілу фондів залежно від міри складності (тобто частина фондів великих за обсягом та фондів із значними розходженнями, так званих «важких фондів» і частина невеликих фондів, або таких, що потребують незначних уточнень). Черговість визначалась також станом облікової документації в цілому.

Виконували цю роботу працівники групи обліку, але в зв'язку з тим, що не було будь-яких методичних розробок, виникали деякі труднощі (наприклад, в оформленні документів про виявлені помилки, при внесенні змін у фондах до облікової документації, включенні їх до «Сведений об изменениях в составе и объеме фондов»). У зв'язку з цим виникла необхідність розробити методику проведення даної роботи, що було заплановано на 1987 р.

Складаючи «Методичні вказівки щодо уточнення обсягів фондів», працівники групи, крім свого досвіду, використали передові форми та методи роботи інших держархівів — Львівського і Харківського обласних, а також ЦДА РРФСР та ЦДІА СРСР. Було переглянуто картотеку по розділу «Облік» у Науково-довідковій бібліотеці ЦДА УРСР, відібрано і вивчено необхідну літературу. Слід зазначити, що спеціальних статей, присвячених узагальненню досвіду такої роботи, не виявлено. Наявні публікації присвячені переважно проблемам удосконалення облікової документації в цілому, серед них значну цінність становить стаття про оформлення облікової документації, наприклад, підсумкового запису в описах.

Автор даної статті ставить за мету коротко проаналізувати причини, що зумовили потребу в уточненні обсягів фондів і якнайповніше висвітлити хід виконання цієї роботи, звернувши увагу на ті труднощі

й перешкоди, які траплялися нам, щоб працівники інших архівів могли уникнути можливих помилок.

Відомо, що однією з головних умов добре налагодженого обліку є точне дотримання встановлених правил заповнення облікових документів. Своєчасне та правильне ведення облікової документації залежить як від тих, хто безпосередньо відповідає за облік, так і від пов'язаних з цією справою працівників, що складають певні види документів про прийняття, передачу, науково-технічне впорядкування справ тощо, бо допущені під час оформлення архівних документів помилки можуть бути перенесені й до інших облікових документів.

Найпоширеніший недолік у обліковій документації — невідповідність між кількістю справ опису і в актах передачі документів та аркушах фондів — спричиняється несвоєчасним внесенням змін до аркушів фонду, картки фонду та невмілим складанням підсумкового запису в опису.

Що ж призвело до зазначених недоліків у веденні облікової документації ЦДАЖР УРСР? Це і перебазування архіву з Харкова до Києва у 1971 році, і плінність кадрів безпосередньо у групі обліку, і, звичайно, те, що її працівники протягом останніх років займалися багатьма видами архівної роботи, зокрема суцільною перевіркою наявності справ (після переміщення архіву до Києва до виконання цієї роботи було залучено майже всіх працівників архіву), розшуком відсутніх справ, редагуванням описів, що зберігаються в одному та двох примірниках. У зв'язку з цим мало уваги приділялося безпосередньо обліку, вчасному і якісному внесенню змін до облікової документації. До того ж, ще й тепер трапляються помилки в оформленні документації при передачі документів до архіву (наприклад, у підсумкових записах описів), що теж заважає вчасному і якісному внесенню змін до облікової документації. На це було звернуто увагу на одному із засідань дирекції архіву, де йшлося про поліпшення ведення облікової документації працівниками групи обліку.

Методика проведення комплексу робіт, пов'язаних з уточненням обсягів фондів, характеризується диференційованим підходом до кожного з них. Особливості індивідуального підходу залежать від стану облікової документації певного фонду, його обсягу, кількості справ, що вибули з фонду, та фізичного стану документів.

Уточнення обсягів фондів здійснювалося поетапно. На першому етапі відповідальний за облік перевіряв відповідність внутрішньої облікової документації та картки РФК. Передусім були проаналізовані показники всієї внутрішньої документації (описів, аркуша фонду, справи фонду) з метою виявлення в них розбіжностей: невідповідність записів та наявність різних помилок. Виявлені недоліки зафіксовано у спеціальній книзі обліку роботи щодо уточнення обсягів фондів. Вона має дев'ять граф: 1) номер фонду (це і порядковий номер, тому що до неї включено всі номери фондів), 2) кількість описів, 3) кількість справ на 01.01.76, коли були вивірені ЦФК та РФК (поділяється на три частини: за підсумковим записом опису, за даними аркуша фонду, за даними картки фонду), 4) кількість справ, що надійшли після 1976 р., 5) обсяг фонду після вивірки облікових документів, 6) час виконання згідно з планом, 7) дата виконання, 8) дані про виконавця, 9) примітки (де робляться відмітки про внесення змін до «Сведений об изменениях в составе и объеме фондов» на 01.01 наступного року).

На другому, основному етапі роботи, ліквідуються усі недоліки, виявлені у веденні облікової документації шляхом вивірки описів та комплексу документів, що відображають усі зміни в кількісних показниках фонду. Спочатку визначають повноту комплексу облікової доку-

ментації по даному фонду, зокрема комплекту описів, наявність у справі фонду актів про виявлення, вибуття, експертизу цінності, науково-технічну обробку описів та інших документів, за якими здійснювався облік надходження чи вибуття документів. Потім вивіряють кількісні показники облікових документів та приводять їх у відповідність по кожному опису окремо та фонду в цілому. У разі потреби перевіряють наявність документів, про що буде сказано далі.

Працівник групи обліку, починаючи роботу по вивірці обсягу конкретного фонду, вивчає аркуш фонду, дані фондового каталога, описи, «Сведения об изменениях...», а також документи справи фонду.

Фактичний обсяг фонду встановлюють шляхом вивіряння описів. Спочатку фіксують показники, що визначають кількісний склад справ згідно з описом:

- кількість справ, занесених до опису з першого номера до останнього, з урахуванням справ під літерними номерами та пропущених в опису номерів;

- кількість справ, що вибули з опису до іншого опису чи фонду, виділені до знищення, об'єднані, засекречені, а також вибули чи надійшли до опису на основі актів про невиявлення, виявлення, технічні, механічні та арифметичні помилки.

Після цього проводиться арифметичний підрахунок справ, що нараховуються в опису на момент вивіряння.

Слід зазначити, що вивірка описів — дуже кропітка робота. Крім великих витрат часу, вона потребує вмілого читання документів справи фонду, ретельності й скрупульозності у вивченні описів, певних математичних навичок.

Труднощі, що виникли в процесі роботи над описами та документами справи фонду, якраз і були пов'язані з якістю цих облікових документів. Наприклад, в актах та аркушах перевірок наявності за 1948—1949 рр., пояснювальних записках до розшуку відсутніх справ 1957—1959 рр., відбіркових списках траплялися перекреслення кількості та номерів відсутніх справ, виправлення, друкарські та всілякі інші помилки.

Подекуди, якщо за обліковими документами неможливо встановити фактичний обсяг фонду, повністю або частково перевіряють наявність справ. Порядок проведення перевірки наявності документів визначається «Методическими указаниями по организации проведения проверки наличия дел и уточнению учетных документов в государственных архивах» (М., 1977). Вибір способів перевірки наявності зумовлюється особливостями та структурою опису, а також якістю облікової документації.

Повна перевірка наявності справ здійснюється у тих випадках, коли дані в обліковій документації неповні або суперечливі і на їх основі не можна скласти повний підсумковий запис. Наприклад, в описах є багато різноманітних відміток: «ут» (утиль), «виб» (вибуло), «відс» (відсутня), «+», «—», «у» та ін., але в підсумковому запису ці зміни не відбито і в справі фонду немає повного комплексу документів про вибуття чи надходження справ; в опису багато справ під літерними номерами чи пропущених номерів, не врахованих у підсумковому запису опису та обсязі фонду в цілому; у відбіркових списках багато виправлень; не враховано зміни згідно з актами про науково-технічне впорядкування тощо. Так, з документів справ фондів відомо, що у 1936—1937 рр. з деяких фондів виділялися малочінні документи до знищення, проте не в усіх справах фонду є списки утильних справ. Здебільшого про це можна дізнатись лише з описів, де стоять відмітки «ут». Багато із складених у 1963—1966 рр. під час цільової експертизи

цінності документів відбіркових списків не відповідають дійсності, тобто кількість справ, фактично виділених з фонду, виявляється іноді значно більшою або ж меншою. Особливо складними у цьому відношенні є фонди, де кожен річний розділ опису має самостійну нумерацію, або, коли кілька описів після утилізації документів об'єднано в один з перешифруванням справ, а перевідних таблиць не складено.

Якщо ж по деяких описах фонду фактичний обсяг справ можна встановити лише за допомогою його вивірки, перевірку наявності не роблять. У цьому випадку перевіряють справи тільки по тому опису, де є розбіжності з обліковими документами. Таку перевірку вважають частковою.

Зустрічаються випадки, коли працівник, вивіряючи описи, виявляє різні помилки, допущені під час складання актів та аркушів попередніх перевірок наявності, повних підсумкових записів, відбіркових списків або інших документів. У цьому разі, щоб підтвердити виведений теоретично фактичний обсяг фонду, перевіряють наявність справ, не зв'язуючи з описом.

Чимало перешкод виникало і у зв'язку з необхідністю проведення перевірки наявності справ тих фондів, де справжній обсяг неможливо встановити лише шляхом вивірки описів. Відомо, що документи в ЦДАЖР УРСР розміщені за галузевою схемою і зберігаються в чотирьох архівосховищах, доступ до яких працівники архіву мають з дозволу завідуючого архівосховищем, що іноді гальмувало виконання робіт, пов'язаних з уточненням обсягу певного фонду. Тому рішенням дирекції архіву для працівників групи обліку було ліквідовано всі обмеження на роботу в архівосховищах. Крім того, у деяких випадках працівникам групи обліку надано право передавати особливо складні фонди для включення їх у плани роботи відповідних архівосховищ на наступний рік.

Всі недоліки, виявлені під час перевірки наявності, фіксуються у спеціальній таблиці — робочій формі. Складання робочої форми, крім акта та аркуша перевірки наявності — обов'язковий елемент перевірки. Якщо ж перевіряють наявність справ без зв'язання з описом, то робоча форма є основним документом, на підставі якого складається підсумковий запис в опису.

Повні підсумкові записи в описах складаються кількома способами. Якщо в опису немає розбіжностей з обліковою документацією справи фонду, тобто якщо облік вибуття чи надходження справ повністю відбитий у підсумкових записах і в справі фонду є відповідні облікові документи, підсумковий запис складають першим способом. Спочатку зазначають кількість справ, занесених до опису, з першого номера до останнього, у тому числі літерні та пропущені номери, потім — кількість та номери справ, що надійшли або вибули з опису. Водночас неодмінно вказують вид і дату документа, на основі якого зроблено ці зміни. Якщо справ, що вибули або надійшли до фонду, багато, вказують тільки їх кількість і дають посилання на справу фонду. Після цього фіксують загальну кількість справ, що значаться за описом на момент вивірки та кількість наявних справ. Потреба в такому пояснювальному запису зумовлюється наявністю відсутніх справ, розшук яких ще не проводився. Такі справи з обліку не знімають, а в підсумковому запису обумовлюються в такому формулюванні: «справи №№... відсутні згідно з актом перевірки наявності справ від... (дата)».

Другий спосіб застосовують тоді, коли в опису налічується велика кількість вибулих або об'єднаних справ, є розбіжності в обліковій документації і обсяг фонду встановлено під час перевірки наявності. Підсумковий запис у цьому разі складають на основі робочої форми

та аркуша перевірки наявності, в яких відображено кількість та номери літерних, вибулих, об'єднаних справ та пропущені номери. Посилання на обліковий документ, за яким відбулись дані зміни, не обов'язкове. Якщо у фонді відбулись значні зміни, немає потреби перераховувати кількість та номери вибулих справ. Підсумковий запис складають на основі даних, одержаних в ході перевірки наявності за фактичною наявністю справ — третім способом. При цьому зазначають кількість справ, занесених до опису, потім перелічують номери наявних справ.

Вивіряючи описи і складаючи повні підсумкові записи в описах, працівники групи обліку виявили ряд помилок, допущених при складанні й веденні облікових документів. Їх можна виділити в окремі групи. Це, наприклад, справи двічі обліковані або двічі зняті з обліку. Двічі облікованою вважають справу, що в опису має спільний заголовок і два номери, розташовані здебільшого підряд (98 і 99) або раніше відсутня справа, заново занесена до опису під літерним номером. Трапляється, що та сама справа облікована в аркуші фонду та картці РФК як виявлена під час розшуку відсутніх справ, або ж двічі знята з обліку як невиявлена.

Окрему групу складають справи під літерними номерами, занесені до опису, але не обліковані в інших облікових документах та номери, пропущені в опису, однак обліковані як справи в загальному обсязі фонду. Можливі також механічні друкарські помилки або описки (наприклад, замість 1016 надруковано 1116, замість 774—474) та помилки, допущені під час арифметичних підрахунків загальної кількості справ за описом, відбіркових списків тощо. Найчастіше трапляються арифметичні помилки в підсумкових записах до продовжень описів (томів, частин). Наприклад, з № 316 по 1112 занесено 797 справ, а в облікових документах (зокрема в акті) обліковано 796 і т. ін.

На певні види допущених помилок працівники групи обліку розробили відповідні форми актів. На двічі обліковані або двічі зняті з обліку справи складаються акти про технічну помилку. Акти про технічні помилки, допущені в обліковій документації, складаються також і на виявлені в описах пропущені номери, щоб зняти такі справи з обліку. Мають місце помилки, допущені під час заповнення облікової документації і складання підсумкових записів в описах (наприклад, з різних причин не враховано відбіркові списки, приєднано старі описи, акти про науково-технічну обробку описів та інші зміни у фонді). Для того, щоб внести ці зміни в «Сведения...», також складають акт про технічну помилку. На виявлені літерні справи, не враховані в підсумковому запису опису та загальному обсязі фонду, складають акти про виявлення. Якщо під час вивіряння опису знайдено арифметичні або друкарські помилки, складають акт про арифметичні чи, відповідно, механічні помилки. В окремих випадках складається акт про вибуття справ (наприклад, тих, що не належать до даного опису).

Отже, підставою для внесення змін до облікових документів є акти про виявлення необлікованих справ, їх вибуття, технічні, механічні, арифметичні помилки. Якщо у фонді виявлено великі розбіжності, що потребують пояснень, які неможливо викласти у складених актах, тоді в довільній формі складають довідку про уточнення обсягу фонду. Вона також є підставою для внесення змін до облікових документів. Усі зміни до них вносяться відразу ж після встановлення фактичного обсягу справ. Уточнені дані подаються до Головархіву УРСР у щорічних відомостях про зміни у складі і обсязі архівних фондів.

Т. П. ПАПАКІНА,
ст. архівіст ЦДАЖР УРСР

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

ФОНД І. В. МОРГІЛЕВСЬКОГО У ЦДАМЛМ УРСР

У цьому році виповнилося 100 років від дня народження Іполита Владиславовича Моргілевського (12.IX 1889—7.XII 1942)¹ — дослідника історії мистецтва Давньої Русі², члена-кореспондента Академії архітектури СРСР, професора³, архівний фонд якого (№ 87)⁴ зберігається в ЦДАМЛМ УРСР.

Фонд невеликий, налічує всього 60 справ, оскільки частину документів під час Великої Вітчизняної війни було втрачено.

7 справ з них (оп. 2, спр. 1—7) — це творчі документи І. В. Моргілевського. Започатковані вони зошитом за 1917 р. великого розміру (280,5×260)⁵ на 43 аркушах (спр. 1), куди студент І. В. Моргілевський⁶ заносив записи, зроблені під час подорожей з метою поглиблення знань та набуття практичних навиків у галузі будівництва і архітектури.

У зошиті вміщено плани вулиць, набережної м. Петрозаводська, його кварталів, окремих садиб з позначенням будівель, садів, городів, матеріалів, з яких зроблені будівлі, їх фундамент, стіни, дах. Серед адміністративних споруд є приміщення міської Думи на Маріїнській вулиці, вказано, де проходила торгівля в місті: лавки на озере м'ясні і рибні (торгують влітку). Зимою торгівля на Сінній (очевидно, назва площі або вулиці — М. К.). Певні дані наводяться щодо комунального господарства: «В каждой усадьбе: баня, ибо в городе нет ни одной общественной бани [...] Канализации нет, есть небольшой городской обоз. Водопровода нет. Воду возят (далі слово нерозбірливе — М. К.) водовозы, гостевые — ушат 15 к. Электричество для абонентов по 20 к. Город в центре освещен электричеством; окраины — керосином, но не все окраины» (оп. 2, спр. 1, арк. 3, 4). Є відомості про наявність вигонних земель (1 1000 десятин) та про бюджет Петрозаводська в 1916 р. — 150 000 крб. (оп. 2, спр. 1, арк. 4).

Закінчуючи цей запис, І. В. Моргілевський зазначає: «Сведения получил от секретаря городской управы Петрозаводска Андрея Павловича Клубишева» (оп. 2, спр. 1, арк. 4).

Вказується, із бесіди з ким одержані відомості, і в ряді інших записів. Це здебільшого начальники будівельних відомств, інженери, техніки, виконробі.

¹ В автобіографії І. В. Моргілевський писав: «Народився [...] на ст. Абудиліно (назва помилкова, мається на увазі Абдуліно — станція в м. Абдуліно Оренбурзької обл. — Див. кн. «СССР. Административно-территориальное деление союзных республик» М., 1980, с. 188. — М. К.) Сам[аро]-Злат[оустької] з[алізниці], хрещений у селі Радовці Самарської губернії (ф. 87, оп. 1, спр. 1, арк. 1). В опублікованій в УРЕ довідці місцем його народження вважається «с. Радовка тепер Абдулінського р-ну Оренб. обл.» (Див.: вид. друге, т. 7, К., 1982, с. 121).

² Основні його праці: «Київська Софія в світлі нових спостережень» (у кн.: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», К., 1926); «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями», «Успенська церква Єлецкого монастиря в Чернігові» (обидві — в кн. «Чернігів і північне Лівобережжя», К., 1928); The earliest mediaeval churches of Kiev. "Speculum", october, 1936. Vol. XI. Cambridge. Massachusetts (ф. 87, оп. 1, спр. 1, арк. 2—2 зв.; УРЕ, вид. друге, т. 7, К., 1982, с. 121).

³ Професорське звання одержав восени 1923 р. Викладав у київських архітектурному, художньому та інженерно-будівельному інститутах (там же, спр. 1, арк. 1—1 зв.; УРЕ, т. 7, с. 121).

⁴ У наступних посиланнях номер фонду І. В. Моргілевського не зазначено, оскільки йдеться про документи лише цього фонду.

⁵ Тут і далі ширина і довжина позначені в міліметрах.

⁶ В УРЕ (т. 7, с. 121) рік закінчення І. В. Моргілевським Київського політехнічного інституту вказаний помилково — 1917-й, тоді як насправді він закінчив інститут у травні 1918 року (свідectво КПІ, ч. 856 від 30.05.1918) (оп. 1, спр. 1, арк. 1).

Переважають записи з історії будівництва у м. Мурманську: про спорудження будинку поштового відомства (оп. 2, спр. 1, арк. 5), морської бази (арк. 6), 15 цегельних заводів вздовж Мурманської залізниці від Петрозаводська до Льодовитого океану. В коротких довідках про останні названо, як правило, рік спорудження заводу, віддаленість у верстах від найближчого населеного пункту та залізниці, кількість цегли в тисячах штук, що вироблялась заводом за рік, запаси глини на перспективу виробітку, її якість (оп. 2, спр. 1, арк. 31—32). Розміщення цегельного заводу на станції Шонгуй цієї ж залізниці зображено схематичним планом з позначенням виробничих площадок, заводських та житлових приміщень. Є також малюнки загального виду заводу, печі для випалювання цегли та дерев'яного навісу для її зберігання. Піч, будинок для житла службовців і казарма для робітників відтворені у кресленнях з позначенням розмірів по периметру (оп. 2, спр. 1, арк. 37—40).

Як торговельний партнер м. Мурманська охарактеризоване

м. Варде (Vardö) (населення на той час — 3000 чол.), розміщене на однойменному острові на північно-східній окраїні Норвегії. Головна шосейна вулиця цього міста зображена в кресленнях (оп. 2, спр. 1, арк. 7—9).

Віддзеркалено стан будівництва з прив'язкою до населених пунктів 4-х діляниць ґрунтової дороги, загальною довжиною 510 верст, що пролягає до кордону з Фінляндією і Норвегією (оп. 2, спр. 1, арк. 10). Засипку полотна окремих відрізків цієї дороги м'якими і твердими ґрунтами відображено графічно в метрах (оп. 2, спр. 1, арк. 11).

Є відомості і про ту роботу, яку необхідно ще виконати, аби позбутись недоліків, допущених у благоустрої швидко зростаючого міста Мурманська. Йдеться, зокрема, про влаштування побуту будівельників, які прибували з різних кінців країни, забезпечення їх житлом, ліжками, харчуванням, медичним обслуговуванням, налагодження в порту попередньої інформації про час прибуття та відправлення пароплавів (оп. 2, спр. 1, арк. 13—14). В інших записках йдеться про добір стійких до суворих кліматичних умов видів дерев і кущів, необхідних для озеленення міста (оп. 2, спр. 1, арк. 17), обстеження ґрунтів під міське кладовище (оп. 2, спр. 1, арк. 34).

Своєрідним продовженням творчих документів є альбом (250×220,5), що налічує 23 аркуші (оп. 2, спр. 2). На титульному аркуші зверху власноручний запис з автографом І. В. Моргілевського такого змісту: «К обмерам и историко-архитектурному исследованию Спасо-Преображенского Собора в Чернигове. Октябрь 1922 г. Июль-октябрь 1923 г.». Дещо нижче графічно зображений масштаб з умовним позначенням М—1:50. На кожному, починаючи з другого, аркуші із зворотами згаданого альбому зображені контури зондажів, башт, арок, куполів, вікон та інших деталей собору з позначенням розмірів у різних площинах і під різними кутами з усіх боків. У більшості випадків вказано дату проведення обміру (оп. 2, спр. 2, арк. 2, 4, 6, 7 зв., 11 зв., 12, 22, 23 зв.).

В зошиті дещо меншого формату (218×210) (оп. 2, спр. 3, арк. 24) на титульному аркуші І. В. Моргілевським власноручно зроблено аналогічний і з тією ж датою запис, що у попередньому альбомі (оп. 2, спр. 2). У зошиті, крім обмірів окремих деталей Спасо-Преображенського собору, графічно зображено в градусних вимірах вісь собору, охарактеризовано фундамент, підлогу, горище, а також хімічні властивості цем'янки⁷, якість формовки цегли, закладеної в споруду. Описані види глини

⁷ Цем'янка — товчена палена цегла, яку розмішували у вапняний розчин, щоб надати йому гідралічних властивостей. (Див.: Нариси історії архітектури Української РСР) (Дожовтневий період). К., 1957, с. 505).

жирів, вокзальних кас, кімнати для одержання й видачі багажу, ресторану та деяких інших допоміжних приміщень (оп. 2, спр. 7, арк. 12).

Важливу групу становлять документи біографічного характеру. В числі їх вже згадана автобіографія (оп. 1, спр. 1), у якій крім відомостей про дату, місце народження І. В. Моргілевського, здобуття середньої і вищої освіти, роботу в наукових організаціях та вузах є цінні дані про напрями досліджень, місцевості обстежених пам'яток і в цілому про творчий доробок вченого. В цьому документі він, зокрема, зазначає: «Різноміжно з лекторською весь час провадив систематичну науково-дослідну роботу, наслідком якої нині являються величезні матеріали по досліді пам'яток старої архітектури України (X—XII ст.) як у самому Києві, так і за його межами.

Вивчено, зафіксовано (обмірами і фотографуванням) і складає вичерпний матеріал, який майже готовий до друку по таких містах України:

- по Києву — 11 пам'яток
- » Чернігову — 5 — » —
- » Каневу — 1 — » —
- » Переяславу — 1 — » —

18 — « —

(оп. 1, спр. 1, арк. 1—2).

Титанічну роботу здійснив учений по дослідженню пам'яток і поза межами України. «Для вивчення джерел нашої старої архітектури», — пише він далі в автобіографії, — відбув велику низку відряджень, а саме: листопад 1927 — лютий 1928 р. до Стамбулу, влітку 1928 р. до Вірменії¹³ (Ечміадзін, Ахпат, Санаїн), Грузії (Урбнісі, Тифліс). Далі до різних осередків скупчення пам'яток архітектури Сванетії, Абхазії, Мерелії, Гурії, Карачая, Херсонеса, Ольвії, Вітебська, Смоленська, Полоцька, Пскова, Новгороду, Самарканду, Узгена, Бухари, Ясе і Мерва» (оп. 1, спр. 1, арк. 2). З автобіографії видно, як з року в рік зростало визнання І. В. Моргілевського в радянській науці. В лютому 1924 р. його обрано вченим співробітником Академії у Ленінграді з історії матеріальної культури; 13 березня 1929 р. — дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН; в листопаді 1925 р. — дійсним членом Всеукраїнської асоціації сходознавства; з 12 листопада 1931 р. — дійсним членом комісії по вивченню Близького Сходу при ВУАН; 8 травня 1941 р. — членом-кореспондентом Академії Архітектури Союзу РСР. Закінчено автобіографію переліком опублікованих праць І. В. Моргілевського (оп. 1, спр. 1, арк. 2).

Частина документів засвідчує дати життя І. В. Моргілевського. Це, зокрема, метрична виписка про народження і хрещення (оп. 1, спр. 2)¹⁴ та лікарське свідоцтво про смерть (оп. 1, спр. 3), у якому вказано, що І. В. Моргілевський помер 7 грудня 1942 р. у Києві (Вознесенський узвіз, 13, кв. 2) від крововиливу в мозок (оп. 1, спр. 3). З інших документів цієї групи випадають в око посвідчення Августовського повіту по війсьській повинності присутствія Сувальської губернії від 30 травня 1909 р. про занесення в призовні списки з 1910 р. учня VII класу Тифліського реального училища І. В. Моргілевського (оп. 1, спр. 4); особові картки І. В. Моргілевського-військовозобов'язаного (22 червня 1920 р., 20 березня 1923 р.) (оп. 1, спр. 5).

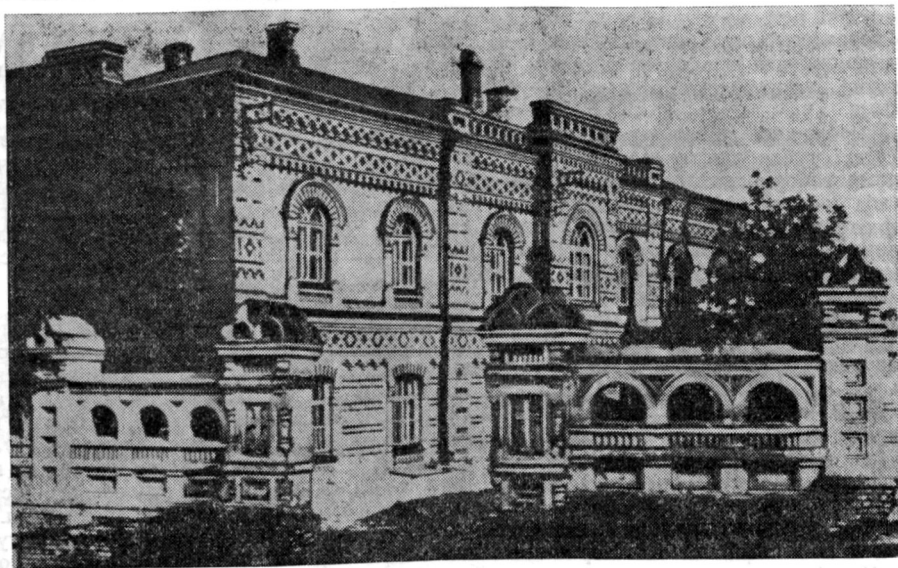
У ЦДАМЛМ також зберігаються: посвідчення Київського політехнічного інституту від 30 травня 1918 р. про закінчення (захист дипломного проекту 21 травня 1918 р.) І. В. Моргілевським хімічного відділення цього вузу та одержання спеціальності інженер-технолог (оп. 1, спр. 6); техніко-обліковий квиток, виданий інженеру-технологу І. В. Моргілевському Київським окружним бюро обліку і розподілу технічних сил від 16 листопада 1920 р. про взяття його на облік (оп. 1, спр. 8); тимчасове посвідчення від 30 січня 1923 р. про мешкання І. В. Моргілевського (1889 р. народження, уродженця с. Радовки Самарської губ., росіянина) в Києві на вул. Володимирській, 24, кв. 1 (оп. 1, спр. 10); посвідчення від 5 лютого 1924 р. та від 16 червня 1928 р. про реєстрацію І. В. Моргілевського в секції «наукових робітників» та його право крім загальної житлової площі мати кімнату для своєї наукової роботи (оп. 1, спр. 11, арк. 1, 2); посвідка ч. 4871, видана інспектурою Укрлікнепу окрнар-освіти Київщини від 1 березня 1931 р. про закінчення І. В. Моргілевським I-го циклу українознавства, складення іспиту 15 лютого 1931 р. з української мови на «добре» (оп. 1, спр. 7).

Вісім справ у фонді (оп. 1, спр. 12—19) віддзеркалюють плідну роботу І. В. Моргілевського, що пов'язана з діяльністю Української Академії наук. Збереглося посвідчення, видане Комітетом для охорони пам'яток старовини і мистецтва УАН члену цього комітету І. В. Моргілевському від 2 травня 1920 р. щодо сприяння йому органами влади в «заходах у справі охорони пам'яток». Посвідчення підписано Головою комітету, академіком М. Біляшевським та «неодмінним секретарем Академії», академіком А. Кримським (оп. 1, спр. 12).

Мандат, виданий співробітникові історично-філологічного відділу ВУАН І. В. Мо-

¹³ Тут і далі підкреслено І. В. Моргілевським.

¹⁴ Тут і далі в справах, що мають по одному аркушу, посилання дається лише на номер справи.

Один з корпусів Києво-Печерської Лаври, в якому в 30-і роки мешкав І. В. Моргілевський.

ргілевському від 25 січня 1924 р., свідчить про доручення йому академією здійснити «історично-архітектурний дослід собору Єлецького монастиря в Чернігові» (оп. 1, спр. 13).

У посвідченні, виданому ВУАН 4 квітня 1924 р., зазначено, що І. В. Моргілевський є постійним співробітником Академії наук і виконує окремі наукові доручення при Інституті філософії як позаштатний науковий співробітник з 1 жовтня 1922 р. (оп. 1, спр. 14).

Інші посвідчення і повідомлення в хронологічній послідовності розкривають розширення творчого діапазону вченого. Так, посвідчення від 4 листопада 1925 р. стверджує його як члена асоціації сходознавства ВУАН (оп. 1, спр. 15), а від 3 серпня 1927 р. юридично засвідчує роботу І. В. Моргілевського на посаді позаштатного наукового співробітника при I відділі ВУАН з березня 1923 р. (оп. 1, спр. 16).

В повідомленнях, надісланих І. В. Моргілевському ВУАН 15 березня 1929 р., є відомості про його одноголосне обрання 13 березня того ж року на пленумі Всеукраїнського археологічного комітету дійсним членом ВУАН, а від 14 грудня 1930 р. — про обрання 12 листопада 1930 р. на зборах комісії ВУАН для вивчення історії Близького Сходу дійсним членом цієї комісії (оп. 1, спр. 17, 18). Йдеться зокрема про «участие в ее работах, путем присылки научных материалов, сообщений, статей и пр. для напечатания в ее изданиях или заслушивания на ее публичных заседаниях» (оп. 1, спр. 18).

У фонді містяться також посвідчення, видане професору І. В. Моргілевському Управлінням будівництва Будинку уряду 12 квітня 1935 р., як члену техради РНК УРСР про відрядження до Ленінграда для перегляду замовлених проектів приміщень РНК УРСР і ЦК КП(б)У в авторському виконанні архітектора Ф. Ф. Олійника та професора І. Г. Лангбардта (оп. 1, спр. 19).

Є документи про діяльність І. В. Моргілевського, пов'язані з Академією архітектури СРСР, зокрема: наказ № 15 комітету в справах мистецтв при РНК СРСР від 13 січня 1939 р. про введення професора до складу реставраційної комісії при образотворчому управлінні комітету (оп. 1, спр. 20); повідомлення, надіслане йому з проханням взяти участь у роботі постійної комісії по реставрації і збереженню архітектурних пам'яток (оп. 1, спр. 21) та лист звітти ж від 14 вересня 1940 р. з проханням надіслати ряд особистих документів, у зв'язку з висуненням його кандидатури в члени-кореспонденти АА СРСР (оп. 1, спр. 22), і відповідно повідомлення від 19 травня 1941 р. про його обрання загальними зборами Академії архітектури від 8 травня 1941 р. в цьому званні (оп. 1, спр. 23).

В окрему групу можна виділити документи про діяльність І. В. Моргілевського у закладах по охороні пам'яток старовини і мистецтв: посвідчення, видані йому відділом охорони пам'яток старовини й мистецтв Головного управління мистецтв та національної культури 13 липня, 7 грудня 1918 р. та 15 січня 1919 р., що підтверджують його роботу фахівцем VI класу згаданого відділу і надають право оглядати й реєструвати пам'ятки старовини й мистецтва України як світського, так і церков-

ного характеру (оп. 1, спр. 29, арк. 1—3); цього ж виду документ від 8 серпня 1918 р. про відрядження згаданим відділом інженера І. В. Моргілевського для проведення археологічних розкопок біля с. Зарубинець Канівського повіту на Київщині (оп. 1, спр. 30).

Плідну дослідницьку роботу вченого засвідчують посвідчення музейно-виставочної секції губнаросвіти від 20 квітня 1920 р. про підтвердження його завідуючим обмірами собору святої Софії в Києві (оп. 1, спр. 31), мандат наркому Грузинської РСР від 3 серпня 1928 р. про сприяння І. В. Моргілевському в дослідженні пам'ятників архітектури Абхазії й Грузії (оп. 1, спр. 25), мандат від 19 квітня 1930 р. для вивчення, фотографування та обмірів пам'ятників стародавньої архітектури у місцевості рік Теберда та Зеленчук (оп. 1, спр. 26) тощо.

Педагогічну діяльність І. В. Моргілевського висвітлюють: посвідчення від 12 березня 1922 р. про викладання ним історії архітектури в Археологічному інституті (оп. 1, спр. 40); від 29 грудня 1922 р. про роботу в цьому вузі лектором історії конструктивних форм (оп. 1, спр. 41); мандат від 2 вересня 1925 р. про доручення йому, як співробітникові ВУАН і лекторові Київського художнього інституту, вітати АН СРСР із 200-річчям ювілеєм (оп. 1, спр. 42); посвідчення цього інституту від 11 серпня 1926 р. про роботу І. В. Моргілевського деканом архітектурного факультету (оп. 1, спр. 43), довідки від 2 червня 1930 р. і 11 квітня 1941 р. про те, що він є професором архітектури (оп. 1, спр. 44, арк. 1—2) та довідка з Будівельного інституту від 14 вересня 1933 р. про професорський заробіток — 300 крб. на місяць (оп. 1, спр. 28, арк. 1—2), повідомлення Київського вечірнього індустріального інституту підвищення кваліфікації інженерно-технічних кадрів від 29 липня 1932 р. професору І. В. Моргілевському про зарахування його на штатну посаду з курсу «Технологія буд. матеріалів та історія техніки» (оп. 1, спр. 49). За фаховим напрямком діяльності І. В. Моргілевський, як зазначено в посвідченні від 6 лютого 1919 р., був членом профспілки художників м. Києва (оп. 1, спр. 39).

Глибокі знання історії архітектури та будівництва, висока майстерність у читанні лекцій і веденні семінарів дозволили І. В. Моргілевському працювати також у Київському політехнічному інституті. Збереглося повідомлення деканату факультету інженерів шляхів цього вузу від 10 жовтня 1924 р. про доручення інженеру І. В. Моргілевському з 7 жовтня 1924 р. керувати групою з технології будівельних матеріалів (оп. 1, спр. 46). У посвідченні, виданому йому КПІ 4 грудня 1924 р., йдеться про викладання ним згаданого предмета з 11 вересня 1924 р. (оп. 1, спр. 47). Квиток № 347 (док. не датований — М. К.) надавав право входу І. В. Моргілевському і відвідування занять у КПІ (оп. 1, спр. 48).

Дослідників життя і творчості І. В. Моргілевського зацікавлять фото, що відклалися у його фонді. Два з них — портретні. На одному (7,5×10)¹⁵ — вчений у пенсне зосередив погляд на розкритій в руках книзі (оп. 2, спр. 8, арк. 3). На іншому — він сидить, замріявшись (9×12). На звороті першого фото олівцем позначено дату «1932 р.», на звороті другого — «можливо 1935—36 рр.» (оп. 2, спр. 8, арк. 4). Третє фото (12×18) зображає І. В. Моргілевського на повний зріст. Збереглися два відбитки цього фото в профіль і анфас. Дослідник стоїть на крупнозернистій гальці, відшліфованій морем, заклавши руки за спину. З правої кишені піджака виглядає край записника (оп. 2, спр. 8, арк. 5—6). Очевидно, фото зроблене під час перебування вченого в одній з наукових експедицій. Фото не датоване.

Збереглися також дві фотографії цегляного будинку і будинку з надбудованим другим дерев'яним поверхом з різьбленими карнизами, в яких у різні періоди життя мешкав у Києві І. В. Моргілевський. Перша з них (14×9) з поміткою на звороті «Лавра, корпус 30. Там жив проф. Моргілевський в 1932 р.» (оп. 2, спр. 8, арк. 1). На звороті другої (11×9,5) зазначено — «Місце мешкання — остання адреса проф. Моргілевського (колишн. Вознесенський спуск № 13)» (оп. 2, спр. 8, арк. 2). Обидва ці будинки збереглися під тими ж самими номерами (колишній Вознесенський узвіз — нині вулиця Смирнова-Ласточкина).

Охарактеризовані групи документів наочно показують зусилля І. В. Моргілевського, спрямовані на вивчення й забезпечення схоронності історико-архітектурних пам'ятників, працю, якою він займався протягом усього життя. Незважаючи на те, що ім'я вченого, який у перші місяці Великої Вітчизняної війни не вніхав з Києва і, опинившись на тимчасово окупованій гітлерівцями території, згодом помер, а також його творчий доробок довгий час були незаслужено забуті, все ж автори «Нарисів історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період)» (К., 1957), хоч і не в основних розділах книги, а лише в додатку «Література» окремим абзацом зазначили: «Численні обміри та дослідження давньоруських пам'ятників, проведені І. В. Моргілевським, були покладені в основу сучасних знань з архітектури та будівельної техніки Київської Русі на території Української РСР» (див. назв. кн., с. 507).

Належно оцінено його внесок у радянську науку у вступі до першого тому «Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі» (К., 1966) «Історії Україн-

¹⁵ Розміри фото подаються у сантиметрах.

ського мистецтва в шести томах», де підкреслено, що «з досліджень 20—30-х років найважливішими були роботи українського вченого І. В. Моргілевського, який вперше відтворив первісний вигляд Софійського собору в Києві й дослідив головні архітектурні пам'ятки Придніпров'я XI—XII століть. І. В. Моргілевський визначив основні риси Київської та Чернігівської архітектури XII століття» (назв. кн., т. 1, с. 19).

Серед останніх праць, зокрема у книзі «Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII вв.» (М., 1988), про дослідження І. В. Моргілевського схвально відгукнулися В. Н. Ачкасова, Ю. С. Асеев, І. Ф. Тоцька Г. М. Штендер (див. назв. кн., с. 9, 13—14, 31).

Зростаючий інтерес учених, науковців історико-архітектурних музеїв до творчості І. В. Моргілевського накладає на працівників ЦДАМЛМ УРСР відповідальність за подальше поповнення фонду новими надходженнями. Особливо це стосується розшуку досі відсутніх у цьому комплексі документів про дослідження, що пов'язані з архітектурно-археологічними обмірами, зондажами стін, розкопками, аналізом будівельних прийомів і конструкцій Софії Київської, оскільки, як зазначають вчені, «на основі ретельного вивчення Софійського собору І. В. Моргілевський прийшов до висновку про безпідставність тези про те, що давньоруська архітектура була лише провінційною школою візантійської архітектури»¹⁶.

Документи І. В. Моргілевського, що концентруються в архіві-музеї, послужать дальшому висвітленню життя й діяльності талановитого вченого, є цікавим джерелом для вивчення архітектурних пам'яток.

М. І. КРЯЧОК,
директор ЦДАМЛМ УРСР

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОСТАВКИ ХЛІБА З УКРАЇНИ ДО РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ У СІЧНІ — КВІТНІ 1918 р.

Після перемоги соціалістичної революції на Україні подання продовольчої допомоги Радянській Росії стало одним з головних напрямів у діяльності Народного Секретаріату — першого робітничо-селянського уряду України. Адже у цей час навіть у Москві й Петрограді хлібний пайок становив у певні дні «космушку» фунта (50 г). та й то видавався не завжди. Голод загрожував самому існуванню молодого Радянської влади. В середині грудня 1917 року В. І. Ленін писав: «Два питання в теперішній момент найголовніші серед усіх інших політичних питань: питання про хліб і питання про мир»¹.

Про подання продовольчої допомоги Радянській Росії досить багато писалося в історичній літературі. Слід лише зазначити, що у наведених даних, на жаль, містяться помилки і неточності, крім того, досі не зроблено підрахунок повного обсягу хлібного постачання.

Найбільш вичерпно зусилля українського уряду, спрямовані на недопущення голоду в братній Росії протягом січня—квітня 1918 р., висвітлені у монографії «Триумфальное шествие Советской власти на Украине»². Автори глибоко обґрунтовують провідну роль України в постачанні Росії хлібом, аргументовано спростовують пануючу відну роль України в постачанні Росії хлібом, аргументовано спростовують пануючу раніше точку зору, буцімто найбільше хліба на той час надходило з Сибіру. Вперше автори навели мінімальну цифру кількості хліба, відправленого з України (14—15 млн. пуд.), вказуючи, що вона ще потребує уточнення³, оскільки частину документів було втрачено. Слід також враховувати, що не всі вантажі дійшли до місця призначення внаслідок поганої роботи залізничного транспорту, переадресування їх в інші місця, перехоплення військами Центральної ради і контрреволюційними бандами. До того ж, заготівлі продовольства на Україні вели кооперативні організації, делегції різних губерній та підприємств Росії. Дані про ці заготівлі неповні або зовсім відсутні. Частина продовольства потрапила до німців при відступі радянських військ з України.

Основною одиницею виміру був вагон (місткістю у середньому 1 тис. пуд. зерна), але не завжди кількість вагонів вказувалась у документах (маршрутний поїзд мав від 15 до 40 вагонів). У відомостях про надходження хліба до Москви й Петрограду, як

¹⁶ Див.: Ю. А. Асеев. Ипполит Владиславович Моргилевский. — «Строительство и архитектура», К., 1980, № 8, с. 30.

¹ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 35, с. 163.

² Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. К., 1987, с. 439.

³ Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. Названа праця, с. 202.

правило, не названо регіонів-відправників. Зрештою, в Росію відправляли не тільки хліб, а й борошно, овес, висівки, сухарі, галети, м'ясо, худобу, овочі, рибу та інші продукти.

Ця стаття присвячена дослідженню питання про кількість відправленого хліба. Найбільш вірогідні відомості про це зберігаються в архівах.

Чимало цінних документів (близько 50 телеграм, телефонограм, записів переговорів, підсумкові відомості за тиждень, декаду тощо) з досліджуваного питання відклалися у ЦДАЖР СРСР (ф. 130—Рада Народних Комісарів, оп. 2, спр. 582, 710, 711, 712, 717). Близько 20 документів зосереджено у фонді штабу Головнокомандуючого Радянськими військами півдня Росії ЦДАРА СРСР (ф. 14, оп. 1, спр. 7, 267). У ЦДАНГ СРСР (ф. 1943— Народний комісаріат продовольства, оп. 2, спр. 2856; оп. 3, спр. 243; оп. 4, спр. 278; оп. 7, спр. 2) зберігається листування з продовольчими органами України тощо.

В архівах Української РСР найбільш повні дані щодо відправки хліба до різних районів Росії у березні—квітні 1918 р. зберігаються в Партійному архіві Кримського обкому Компартії України (ф. 150—істпарт, оп. 1, спр. 44, 47, 84) та Державному архіві Кримської області (ф. Р—190—Таврійський губернський продовольчий комітет, оп. 1, спр. 1, 4, 6, 7; оп. 2, спр. 3; ф. 2240—Рада Народних Комісарів Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, оп. 1, спр. 15, 16, 21, 22). В інших архівах, а також у періодичних виданнях 1918 р. можна знайти лише окремі документи з цієї теми.

Всі названі джерела дозволяють скласти зведену таблицю кількості хліба, відправленого до Радянської Росії в січні—квітні 1918 р.

Відомості про постачання хліба з України до Радянської Росії
(тис. пуд.) у січні—квітні 1918 р.

Губернія або організація	січень	лютий	березень	квітень	усього
Харківська	900	1500	1000	—	понад 3500
Полтавська	240	300	460	—	1000
Катеринославська	273	330	700	—	понад 1300
Херсонська	69	430	1000	—	бл. 1500
Таврійська	830	1984	3717	476	понад 7000
Одеса (Румчерод)	—	—	—	—	1000
Донбас	200	—	—	—	бл. 500
Продзагони Наркомпроду	—	—	—	—	500
Евакуйовано	—	—	—	—	понад 1000
Усього	2512	4544	6877	476	понад 17300

Загальна цифра утворюється з таких даних: Харків і Харківська губернія поставили до 12 січня 1918 р. 3 тис. вагонів з продовольством (хліб—понад 600 вагонів). З 12 по 18 січня до Радянської Росії було відправлено ще 200 вагонів хліба та 150 вагонів цукру. Загалом у січні з Харкова було відправлено 1750 вагонів харчів, з них близько 900—з хлібом і хлібопродуктами. За лютий 1918 р. є відомості щодо проходження 24 маршрутних поїздів та 492 продовольчих вагонів, у т. ч. 382—з хлібом. Зіставлення даних дає можливість одержати в лютому цифру в 1,5 млн. пудів хліба. В березні з Харкова до голодуючих губерній було надіслано близько 100 вагонів (понад 1,0 млн. пудів) з мукою, зерном та круп'яними продуктами. У квітні хлібних відправлень не було, оскільки Харків захопили німці. Отже, лише з Харківської губернії за три з чимось місяці Радянська Росія отримала 3,5 млн. пудів хліба і 1 млн. пудів інших продовольчих товарів (цукру, сала, масла, консервів тощо)⁴.

Велику роботу по постачанню Росії продуктами харчування виконали більшовики Полтави. До 18 січня 1918 р. ними було відправлено 42 вагони. На початку лютого 1918 р. було відвантажено 30 тис. пудів хліба, в середині місяця—ще 60 тис. У березні 1918 р. хлібне постачання сягнуло рекордної цифри—близько 460 тис. пудів. У цілому трудящі Полтавщини відправили до Росії не менше 1 млн. пуд. хліба⁵.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 710, арк. 1, 4; спр. 712, арк. 4, 6, 11, 14, 30, 31, 35, 36, 40, 50, 51, 58, 60, 61—62, 63, 68; спр. 717, арк. 2—3; ЦДАРА СРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 4, арк. 66; ф. 14, оп. 1, спр. 7, арк. 246, 247; спр. 267, арк. 188, 200, 238, 243; Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 21 лютого, 29 березня 1918 р.

⁵ «Правда», 5, 9 лютого, 19 березня 1918 р.; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 240 (6), арк. 148; ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 711, арк. 1, 5; спр. 712, арк. 10, 10а, 19; оп. 1, спр. 711, арк. 143—144; ЦДАНІ СРСР, ф. 1943, оп. 7, спр. 2, арк. 3, 6.

По Катеринославській губернії є дані про відправлення у січні 1918 р. 273 вагонів хлібопродуктів, у лютому — 33, у березні — 55 (про це, зокрема, 20 березня повідомляла газета «Правда»). Значна частина хліба потрапила до Росії з відступаючими частинами Червоної гвардії⁶.

У Херсонській губернії тривалий час саботажники старої підуправи протидіяли відправці хліба у Радянську Росію. У січні 1918 р. підуправу було переобрано, до її складу ввійшли більшовики, і останніми днями січня до Москви було відправлено 49 вагонів хліба. До 18 лютого трудящі Херсонщини спрямували на північ ще 2 маршрутних поїзди. Протягом наступних двох тижнів ця кількість збільшилась на 1031 вагонів. Крім хлібопродуктів (всього — 1,5 млн. пудів) вивозилося багато м'яса і сала⁷.

Найбільш значними запасами харчів володіла Таврійська губернія. В січні 1918 р. почалось їх відправлення на північ. «Красная газета» 26 січня 1918 р. повідомляла, що з Таврії крім двох маршрутних поїздів — одного з борошном, другого з ячменем — направляються з різних станцій 60 вагонів борошна та зерна, планується відправити ще кілька маршрутних поїздів. У другій половині січня було вивезено близько 700 вагонів з хлібом. У кінці січня з Керчі було направлено 6, Великого Токамаку — 33, Мелітополя — 35 вагонів. На початку лютого з Керчі і з степової частини Криму відбуло 4 маршрутних поїзди. Ешелони з хлібом йшли й з інших міст північної частини Таврійської губернії.

Оскільки залізничний транспорт не справлявся з перевезенням, використовувались також морські шляхи. Загальний обсяг хлібопоставок у Радянську Росію в січні—квітні 1918 р. з Таврійської губернії становив близько 7 млн. пудів⁸.

У дослідженнях про вивезення хліба з Таврії наводиться інша цифра — 3 млн. пудів⁹. Там йдеться лише про Крим, без урахування північних повітів Таврійської губернії.

Одеса заготівлю хліба проводила самостійно. Більшовицьке керівництво Румчороду, що мало тісні зв'язки з місцевим селянством, на прохання Радянського уряду Росії з свого чотиримільйонного запасу виділило 1 тис. вагонів хліба Петрограду, Москві та північним губерніям. Невеликі поставки хліба до Росії здійснювала також місцева Рада. Таким чином, з Одеси було відправлено понад 1 млн. пуд. хліба¹⁰.

Донбас був великим районом споживання. Робітники відчували тут гостру нестачу хліба, у містах панував голод. Проте, незважаючи на це, трудящі Донбасу відраховували від своїх мізерних пайків приблизно по чверті фунта хліба для пролетарів Росії. Так, на пропозицію більшовиків робітники Луганського набойного заводу вирішили передати трудящим Росії частину належних їм харчів і записали у протокол зборів: «Відпустити Петроградів морсу — 200 пуд., сала — 75 пуд., солонини — 300 пуд., олії соняшникової — 40 пуд., крупи ячменю — 500 пуд.»¹¹. Тільки у січні з Донбасу було відправлено 200 вагонів хліба. Є дані про відправлення в лютому—квітні з Донбасу близько 300 вагонів з хлібом¹².

Губернії Правобережної України практично не брали участь в організації продовольчої допомоги через близькість фронтів, складне становище з продовольством, недовготривалість Радянської влади, спричинену окупацією цих районів німецько-австрійськими військами.

Хлібозаготівлі проводили також загони Наркомпроду, під командуванням Кудинського. У січні 1918 р. вони відправили 240 вагонів хліба та 140 тис. пуд. цукру, на початку лютого — 200 тис. пудів борошна та 40 тис. пудів цукру. На початку березня 1918 р. Кудинський повідомляв В. І. Леніну, що всього його продзагонами

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 6, спр. 27, арк. 1—2; ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 710, арк. 3.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 582, арк. 4; спр. 711, арк. 3—4; спр. 712, арк. 10а, 54; Известия Кронштадтского Совета рабочих и солдатских депутатов, 20 січня 1918 р.; Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота, 23 лютого 1918 р.; «Солдат и рабочий». Экстренный выпуск, 28 березня, 3 квітня 1918 р.

⁸ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 44, арк. 85—86, 99—102, 124, 180, 185, 194; спр. 47, арк. 21, 64, 97—98; спр. 84, арк. 41—42; ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 705, арк. 49; спр. 70, арк. 3—4; спр. 711, арк. 23; спр. 712, арк. 10, 13, 15; спр. 716, арк. 2; ЦДАНГ СРСР, ф. 1942, оп. 2, спр. 2856, арк. 3, 5, 8, 9; оп. 3, спр. 243; оп. 4, спр. 278; арк. 106, 122; Держархів Кримської області, ф. Р—1602, оп. 1, спр. 1, арк. 13; спр. 4, арк. 6, 16, 17, 29, 36, 55; оп. 2, спр. 1, арк. 2, 20, 24, 26, 31, 33, 35; спр. 7, арк. 2, 6—7, 10—11, 14—26; оп. 2, спр. 3, арк. 3, 37; ф. Р—2238, оп. 1, спр. 20, арк. 11—13, 15, 17, 24, 40, 74; ф. Р—2240, оп. 1, спр. 22, арк. 1—6; Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 21, 24 лютого, 23 березня 1918 р.; «Беднота», 9 квітня 1918 р.

⁹ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. Симферополь, 1957, с. 155.

¹⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 1943, оп. 2, спр. 2856, арк. 8.

¹¹ Держархів Ворошиловградської області, ф. 3, оп. 1, спр. 376, арк. 8.

¹² «Правда», 21 січня 1918 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 712, арк. 6, 11; ЦДАРА СРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 267, арк. 87—90, 91, 137, 238.

відправлено до Петрограда 13 маршрутних поїздів. Це становило близько 500 тис. пудів хліба¹³.

Крім хлібопродуктів, за межі України було відправлено 5 млн. пуд. інших харчів (м'ясо, сало, цукор, олія, сухарі й т. ін.). Поставки продовольства з України дозволили навесні 1918 р. пом'якшити голод у столиці. «Красная газета» 1 березня 1918 р. повідомляла, що «продовольча криза дещо послабилася в Москві. З півдня прибувають поїзди з хлібом. Вчора продуправа підвищила пайок до 1/4 фунта». Продовольчий комісар Петроградської Комуні М. Лашевич повідомив, що «запаси хліба і продовольчих продуктів у Петрограді настільки значні, що навряд чи варто турбуватись через погіршення продовольчого питання»¹⁴.

З просуванням по Україні німецьких і австро-угорських військ було прийнято рішення евакуювати все продовольство в Росію. Значну кількість продовольства вивіз Румчерод. За рішенням Ради Народних Комісарів Республіки Тавриди евакуація харчів з губернії здійснювалась через Керч. Цим шляхом із Скадовська було вивезено понад 100 тис. пудів хліба. З Керчі продовольство через Ростов-на-Дону відправлялось на північ¹⁵.

У Катеринославі було прийнято рішення вивезти всі продукти, щоб вони не потрапили до рук окупантів. З цією метою на повну потужність використовувалась Катерининська залізниця. РНК, яка уважно стежила за евакуацією харчів з України, просила катеринославських більшовиків, щоб, діючи не на шкоду військовим перевезенням, «вжити рішучих заходів для посилення завантаження продовольства, не допускаючи залишків, у зв'язку з голодом у країні». Більшовики Катеринославу виконали вказівку — всі харчі було вивезено¹⁶.

З Харкова було евакуйовано близько 1 тис. вагонів харчів¹⁷.

11 квітня 1918 р. РНК наказала усі ешелони з харчами 4-ї Південної армії спрямувати в Москву. Коли велика кількість продовольства накопичилась у південних районах України (понад 20 поїздів з хлібом), РНК наказала Главкомові В. О. Антонову—Овсієнку негайно вжити заходів для відправлення його на північ¹⁸.

Радянські війська відступали на Царицин, вивозячи з собою понад тисячу вагонів з харчами і обладнанням. Останні ешелони продовольства з України прибули до Москви у травні—червні 1918 р.¹⁹

Таким чином, на підставі архівних даних можна зробити висновок, що в перші місяці Радянської влади на Україні пролетарям Радянської Росії було направлено понад 17,3 млн. пудів хліба. Ця цифра також підтверджується деякими відомостями з системи хлібозаготівель, товарообміну, діяльності продзагонів і т. ін., які є в розпорядженні автора.

В. І. БОРИСОВ,
кандидат історичних наук

ДЖЕРЕЛА ПРО УЧАСТЬ ЗАРУБІЖНИХ ТРУДЯЩИХ У БОРотьБІ ЗА ПЕРЕМОГУ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА УКРАЇНІ

У боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні яскраво виявилась одна з невід'ємних рис Великого Жовтня — пролетарський інтернаціоналізм.

У партійних архівах Одеського, Донецького і Кримського обкомів Компартії України, державних архівах Одеської, Миколаївської, Кримської областей і багатьох інших місцевих архівосховищах відклались значна кількість документів, що свідчать про активну участь іноземних інтернаціоналістів у боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні.

Якнайбільше таких матеріалів відклалося в архівах тих областей, на території яких ще до 1917 р. була значна кількість трудящих іноземного походження. Так, наприклад, у Партархіві Одеського обкому партії зібрано кілька сот спогадів активних учасників Великого Жовтня про участь зарубіжних інтернаціоналістів у боях за пе-

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 22, арк. 27; ф. 130, оп. 2, спр. 716, арк. 1; ЦДАРА СРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 4, арк. 70—72.

¹⁴ «Красная газета», 24 березня 1918 р.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4342, оп. 1, спр. 5, арк. 7; «Голос солдата», 7 березня 1918 р.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 717, арк. 53; Держархів Дніпропетровської області, ф. Р—42, оп. 1, спр. 2, арк. 21.

¹⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 205а, арк. 68.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 712, арк. 82; спр. 717, арк. 96.

¹⁹ Там же, спр. 712, арк. 120; спр. 717, арк. 98.

ремогу Радянської влади в Одесі, про героїчну діяльність «Іноземної колерії» по розкладу інтервенціоністських військ Антанти на півдні України і в Криму в 1918—1919 рр. та ін. Ці відомості доповнюються документальними матеріалами Державного архіву Одеської області (фонди листівок і прокламацій, Одеського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. 99), відділу управління Одеського губернського революційного комітету (ф. Р—2106) та ін.). У газетних фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького є видання одеських комуністів часів революції і громадянської війни, які стали бібліографічною рідкістю. Тут же зберігається унікальний комплект газет, які видавалися командуванням окупаційної армії Антанти на півдні України для своїх солдатів і матросів.

Наявні архівні документи не дають можливості точно визначити, яку кількість іноземного населення Великий Жовтень застав саме на Україні. Однак є підстави вважати, що немала частина цього населення знаходилась тоді на її території. Тут, як свідчать спогади ветеранів революції, листування власників шахт Донбасу з царським урядом та інші джерела, було багато китайців, турків, іранців, курдів та ін., зайнятих на роботах у причорноморських містах, на шахтах та інших підприємствах Донбасу. Тут же були зосереджені біженці з Румунії, військовополонені німецької, австро-угорської та турецької армій, які працювали на донецьких шахтах та ін.¹

Переважаюча більшість цих іноземців були вихідцями з трудящих класів. Вірні інтернаціональному обов'язку, вони не тільки вітали Великий Жовтень і перші кроки Радянського уряду, а й активно включалися в боротьбу, брали зброю в руки і йшли разом з росіянами, українцями та представниками інших національностей нашої країни воювати за владу трудящих.

Яскравим виявом солідарності зарубіжних трудящих з героїчною боротьбою українського народу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції була відмова солдатів і матросів, кинутих французькими імперіалістами наприкінці 1918 року на південь України воювати проти своїх братів по класу.

Документи свідчать, що участь зарубіжних трудящих в боротьбі за Радянську владу на території нашої країни була виключно добровільною. Вона була результатом розуміння ними того, що захист завоювань соціалістичної революції Росії є справою трудящих всього світу.

У своїх спогадах «Вирішувалась доля і наших народів» один з організаторів і командирів інтернаціональної Червоної гвардії в Одесі, учасник боїв за встановлення Радянської влади в цьому місті, колишній військовополонений австро-угорської армії А. Шипек пише: «Хоча золота осінь 1917 р. була в Одесі дуже ясною і тихою, всі в місті відчували, що назріває революційна буря. Влада буржуазії не влаштувала трудящих. Вони про це відверто говорили і ми, колишні військовополонені, добре розуміли їх.

Я говорю «колишні», тому що Рада робітничих депутатів міста потурбувалася про те, щоб дати нам свободу ще весною. Ми не відчували себе чужими серед простих людей Одеси, і гасло «Пролетарі усіх країн, єднайтесь!» було нам особливо дорогим.

Звичайно, що від нас не могло залишитися непоміченим, що Рада формує загони Червоної гвардії. Ми розуміли, що ці загони призначені для завоювання влади трудящих, і багатьом з нас хотілося б безпосередньо брати участь у такій великій і святій справі. Пішли ми до Ради, в партійний комітет і сказали про свій настрій. Там відповіли: «Будемо раді Вашій допомозі, товариші».

Порадившись, вирішили створити самостійну інтернаціональну Червону гвардію Одеси...»²

Навесні 1919 р. у зв'язку з наявністю на півдні України великої кількості іноземних трудящих, які бажали встати на захист Країни Рад, після краху інтервенції Антанти в цьому районі розпочалося інтенсивне формування інтернаціональних частин Червоної Армії. Про добровільний вступ іноземних громадян до цих частин, про зміст пропагандистської роботи, яку вела серед них більшовицька партія, наочне уявлення дає виявлений у Партійному архіві Одеського обкому Компартії України оригінал звернення комуністів Одеси до цих громадян із закликом записуватися в 1-й Інтернаціональний полк, який формувався в місті.

«Товариші робітники і селяни: болгар, румун, турки, серби, македонці! Німеччина, Англія, Франція, Америка і ваші рідні багаті (буржуї) в семірічній війні, починаючи з 1912 і по 1918 рік, розіграли криваву бійню в ваших рідних країнах і зробили вас своїми рабами...

¹ Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького, відділ краєзнавства, рідкісних видань і рукописів, ф. 74-а, папка 1, арк. 1; ф. 79, папка 2, арк. 1; папка 5, арк. 1, 4, 8; папка 7, арк. 1; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 34, арк. 6, 8; ф. 326, оп. 20, спр. 3, арк. 78; Держархів Донецької області, ф. Р—1178, оп. 1, спр. 5, арк. 11, 12; спр. 6, арк. 67, 91.

² Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 200, арк. 1.

Товариші робітники і селяни, всі голодні і скривджені, ви повинні накінець зрозуміти, що всі бідні і скривджені, до якої б нації вони не належали, — всі вони ваші голодні брати, а всі багаті хижакі, до якої б національності вони не належали, — всі вони ваші кровні вороги. Ви повинні роздавити їх в ім'я братства всіх народів...»³

Перед відправкою на фронт бійці 1-го Інтернаціонального полку присягнули не випускати з рук зброю до того часу, «доки не зникнуть остаточно всі паразити пролетарських класів...»⁴

Велике джерелознавче значення мають документи, які зберігаються у Державному архіві Одеської області у фондах листівок і прокламацій, Одеського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. 99), відділу управління Одеського губернського революційного комітету (ф. Р—2106) та інших. В них є цінні відомості про форми і зміст пропаганди більшовиків серед колоніальних солдатів французької інтервенціоністської армії на півдні України в 1918—1919 рр. Яскраве уявлення про цю пропаганду дає листівка «До колоніальних солдатів»⁵, яка була видрукувана учасниками більшовицького підпілля і вражає глибиною змісту, переконливістю і дохідливістю.

Листівка закликає колоніальних солдатів переходити на бік трудящих України. «В наших рядах ви підете боротись проти справжніх ворогів. Ви підете завойовувати свободу для вас і ваших братів... Хай живе братерський союз народів — чорних, жовтих і білих!»

Цінні і не повністю введені до наукового обігу документи є у відділі краєзнавства, рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького. У результаті багаторічної роботи працівники бібліотеки зібрали відомості про учасників Інтернаціональної гвардії в Одесі, а також численні спогади старих більшовиків — активних борців за владу Рад в Одесі та інших містах і районах нашої країни. Особливий інтерес викликають спогади учасника трьох революцій Г. І. Сапельникова, які свідчать про жорстоку експлуатацію на одеських підприємствах відходників з країн зарубіжного Сходу та їх активну участь в боях за перемогу пролетарської революції в місті. Спогади А. А. Гончарова, Д. О. Сидорова, П. І. Пітерського та ін. допомагають зрозуміти специфіку більшовицької агітації серед частин французької окупаційної армії.

У цьому ж відділі Одеської державної бібліотеки ім. О. М. Горького виявлено оригінали трьох унікальних листівок, виданих засновником Компартії Туреччини, активним учасником боротьби за владу Рад на Україні та в інших районах нашої країни Мустафою Субхі та іншими турецькими інтернаціоналістами в Одесі⁶, куди вони були відкликані в кінці липня — на початку серпня 1919 р. з театру бойових дій проти наступу денікінців Південним бюро Комінтерну⁷.

Особливий інтерес викликає листівка під назвою «Єдина батьківщина робітників та селян усього світу». Звертаючись до робітників і селян Туреччини, турецькі інтернаціоналісти, учасники боротьби за народну владу на Україні, розповідають їм про зміст і значення прогресивних революційних перетворень.

Багато важливих матеріалів з питань участі зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і захисту її завоювань на Україні виявлено у партійних та державних архівах Миколаївської, Херсонської та Кримської областей. Так, у Партійному архіві Кримського обкому Компартії України ці матеріали зберігаються у фондах: Кримський Іспарт (ф. 150), документи й спогади з історії громадянської війни в Криму (ф. 849). Без них неможливо достатньою мірою вивчити діяльність більшовиків серед військ Антанти в Криму. В цьому ж архіві виявлені важливі матеріали про Мустафу Субхі, які поповнили наші знання про життя і діяльність цього славного сина турецького народу⁸. Зразком чіткості, дохідливості й переконливості друкованих відозв, з якими більшовики Севастополя звертались до солдатів і матросів Антанти наприкінці 1918 р., може бути виявлена нами в Кримському обласному краєзнавчому музеї листівка «Для чого вас прислали на Україну?»⁹.

³ Там же, оп. 2, спр. 33, арк. 7.

⁴ «Известия» (Одеса), 22 червня 1919 р.

⁵ Держархів Одеської області, фонд листівок і прокламацій, інвентарний номер 375 а, арк. 1—3 (копія).

⁶ Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького, відділ краєзнавства, рідкісних видань і рукописів, папка «Арабські листівки».

⁷ Докладно див.: Е. И. Патлажан. Из биографии Мустафы Субхи. — «Азия и Африка сегодня», 1970, № 11.

⁸ Див.: спогади соратника М. Субхі по революційній роботі М. Назмі (ф. 150, оп. 1, спр. 404), довідка «Мустафа Субхі» (ф. 150, оп. 1, спр. 1666) та ін. Дані про діяльність М. Субхі в Росії доповнюють і спогади Е. С. Жебровського (Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 98).

⁹ Кримський обласний краєзнавчий музей, інвентарний номер С—618, (фотокопія).

Автори листівки ставили перед іноземними солдатами питання: «Війна закінчилась. Ваші уряди вели вас на війну під лозунгом знищення німецького мілітаризму. Тепер німецький мілітаризм знищений, кайзер втік, по всій Німеччині перемогла революція, і влада знаходиться в руках Ради робітників і селян... Всі цілі, які ваші уряди вважали цілями війни, тепер досягнуті.

Чому ж ваші уряди не відправляють вас додому, а гонять на Україну, втягують вас у війну з Росією? Це питання повинен поставити собі кожний солдат армії згоди».

Привернувши цим вступом увагу читачів до питання, яке їх хвилювало і над яким вони задумувались, листівка доводила солдатам і матросам Антанти мету інтервенції, роз'яснювала їм завдання більшовицької партії і суть Радянської влади.

«Уряди згоди», — писали її автори, — відповідають, що треба покласти край насильницькій владі більшовиків. Але влада більшовиків — це влада робітників і найбідніших селян, які після страхіть війни і спустошення країни буржуазією, поміщиками і генералами взяли владу в свої руки, щоб передати селянам землю, а робітникам фабрики і рудники, щоб вони більше ніколи не працювали на капіталістів, щоб капіталісти більше не могли викликати нову війну.

Уряди Англії, Франції, Італії, Румунії послали вас на Україну, щоб ви разом з російськими капіталістами, поміщиками і генералами перемогли бідних селян і робітників, відбрали у них владу і передали її експлуататорам».

Підкреслюючи єдність інтересів трудящих усього світу і значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, листівка продовжувала: «Ваші уряди хочуть придумати російську революцію — цей могутній центр світової революції, — щоб потім розправитися з вами». Листівка закликала проявити класову солідарність, боротися проти інтервенції, переходити на бік Радянської влади, щоб разом з трудящими Країни Рад вести боротьбу проти капіталістичних урядів. І тоді, підсумовували автори цього документа, ми разом створимо новий суспільний лад, «при якому не буде ніяких війн, при якому земля буде належати тим, хто на ній працює, і фабрики і рудники будуть в руках тих, хто на них працює...».

Немало цікавих документів з досліджуваної теми було виявлено також у Державному архіві м. Севастополя¹⁰ та в архівних фондах Військово-Морського музею Чорнопропального Чорноморського флоту¹¹. Вони дають досить повне уявлення про повстання матросів французького флоту на Севастопольському рейді у квітні 1919 р., які поставили вимогу негайно припинити інтервенцію проти Радянської держави.

Окрему групу обласних партійних та державних архівів, в яких зберігаються документи про діяльність зарубіжних інтернаціоналістів на Україні в роки громадянської війни, містять архівосховища Ворошиловградської та Донецької областей. В них зосереджені матеріали про каторжні умови праці місцевих шахтарів, військово-полонених з країн, з якими воювала Росія, а також відходників з азіатських країн в роки першої світової війни¹².

В архівах Ворошиловградської та Донецької областей знайдені документи про участь зарубіжних трудящих в боротьбі за встановлення Радянської влади в Донбасі¹³.

Цікаві документи з вказаної проблеми можна почерпнути з фондів Комісій по перевірці колишніх червоногвардійців і червоних партизан, які є у багатьох обласних і міських державних архівах.

Створені постановою ВУЦВК від 14 лютого 1931 р., ці комісії займалися обліком і затвердженням у правах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів. Значна частина документів цих фондів складається з персональних справ (автобіогра-

¹⁰ Див.: спогади Омера Амухамеда, який знав М. Субхі ще в Туреччині (ф. 391, оп. 1, спр. 36, арк. 148—150), статті з кримських газет 1918—1919 рр. та ін. матеріали про інтервенцію Антанти (ф. 391, оп. 1, спр. 40).

¹¹ Спогади учасників революційного підпілля в Криму, фотографії засуджених французьких матросів, які відмовилися воювати проти трудящих України, та ін. матеріали, зібрані у папці «Іноземна інтервенція 1918—1920 рр.».

¹² Рапорти і донесення Міністерству внутрішніх справ, катеринославському губернатору та катеринославському жандармському управлінню (Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 81, 90, 91), спогади старих більшовиків (Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 12, 51), спогади учасників боротьби за встановлення Радянської влади в Луганську і оброну міста від німецьких інтервентів (Держархів Ворошиловградської області, ф. Р—702).

¹³ Списки загиблих при обороні Луганська червоногвардійців (Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 433), відозва К. Є. Ворошилова від 5 березня 1918 р. до робітників Донбасу із закликом до боротьби з інтервентами, посвідчення зарубіжних інтернаціоналістів (Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 20, спр. 3, 4), персональні справи зарубіжних інтернаціоналістів (Держархів Ворошиловградської області, ф. Р—535, оп. 1, спр. 1525, 1569; ф. Р—537, оп. 1, спр. 186, 284, 311, 318, 323, 355; ф. 534, оп. 1, спр. 83, 96, 135, 159, 201; Держархів Донецької області, ф. Р—1100, оп. 1, спр. 204; ф. 1215, оп. 1, спр. 55, 697, 1215).

фії, спогади, заяви, заповнені анкети з фотографіями, довідки з військових частин, в яких проходила військова служба, та ін). Не всі ці справи повністю укомплектовані, до того ж переважна більшість персональних справ зарубіжних інтернаціоналістів заповнювалась людьми, які погано знали російську мову. Але, незважаючи на це, вивчення вказаних справ у більшості випадків дає можливість встановити час прибуття зарубіжних трудящих до Росії, їх спосіб життя до революції, бойовий шлях у роки громадянської війни, працевлаштування після демобілізації з лав Червоної Армії. Ось, наприклад, справа Юсуфа Османовича Черкеса¹⁴.

Колишній червоногвардієць Ю. О. Черкес народився в 1895 році в м. Ерзерумі (Туреччина) в сім'ї робітника. У 1907 р. він приїхав у Росію, був робітником у Севастополі, а згодом — у Харкові. У 1915 р., як підданого держави, що воювала з Росією, його відправили до табору військовополонених. Спочатку він працював на лісо-розробках у Тамбовській губернії, а потім на шахті поблизу Луганська. У дні Великої Жовтневої соціалістичної революції Ю. О. Черкес разом з іншими військовополоненими добровільно вступив до лав Червоної гвардії і згодом виріс до командира турецького рою 2-ої армії, якою командував К. Є. Ворошилов. Зі зброєю в руках захищав Ю. О. Черкес Радянську владу на Україні, воював з гайдамаками і німцями, бився проти денікінців, був поранений на Перекопі. У 1921 р. демобілізувався до м. Олександрівська (нині Запоріжжя), де залишився жити і працювати. Тільки хობробрістю і відвагою Ю. О. Черкеса у боротьбі з ворогами Країни Рад можна пояснити те, що в його особовій справі анкетні дані про бойову діяльність у роки громадянської війни підтвердив своїм підписом сам Наркомвійськмор К. Є. Ворошилов.

Таким чином, навіть відносно невеликий перелік документальних матеріалів показує, що документи про участь зарубіжних трудящих у боротьбі за справу Великого Жовтня, які відклалися у партійних і державних архівах республіки, є цінним джерелом з історії Жовтня на Україні.

Ю. І. ПАТЛАЖАН,
доктор історичних наук

¹⁴ Держархів Запорізької області, ф. Р—885, спр. 452.

РОЛЬ МІСЦЕВИХ РАД У РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА КРИМУ (за архівними документами)

Серед малодосліджених джерел, що зберігаються у фондах Державного архіву Кримської області, на особливу увагу заслуговують документи про народногосподарську діяльність місцевих Рад Криму. Дослідження цих матеріалів актуальне не лише з точки зору історії, воно має й певну практичну цінність для вивчення діяльності Рад на різних етапах соціалістичного будівництва, особливо зараз, коли розширюються їх функції, намічається докорінна перебудова роботи.

Після завершення відбудови народного господарства трудящі Криму включилися в боротьбу за соціалістичну індустріалізацію. 20 квітня 1929 р. стала до ладу перша домна Керченського металургійного заводу, 15 травня 1930 р. — друга; пізніше почали діяти агломераційна фабрика, прокатний стан, нова електростанція, коксохімічний завод тощо. В листопаді 1930 р. розпочалось будівництво Камиш-Бурунського залізничного комбінату — нової рудної бази радянської металургії в Криму¹.

Вирішення цих та інших завдань господарського будівництва було неможливим без активної участі й керівництва з боку місцевих Рад, які виявлялися в багатьох формах. Однією з таких форм стало персональне закріплення депутатів і членів секцій і депутатських груп за окремими виробничими дільницями, що тільки у 1934 р. дало ефект у вигляді збільшення промислової продукції у півтора рази².

Депутатська група ремонтного цеху Севастопольського морського заводу добила виконання планів у жовтні 1935 р. на 107%, в листопаді — на 114%, у грудні — 147%; депутатська група Сімферопольського кінного заводу забезпечила підвищення продуктивності праці в серпні 1935 р. на 104%, у вересні — на 112%, в жовтні — на 138%, в листопаді — на 148%³.

Високі зразки передової праці показували у цей час самі депутати Рад, що мало величезне виховне і мобілізуюче значення. «Все залежить від нас, від того, як ми працюємо. Наш прями́й обов'язок поставити роботу з масою по бригадах і ланках»⁴. — відзначала голова Альма-Тонакської сільської Ради Бахчисарайського району Н. О. Котельникова у виступі на VI сесії ЦВК Рад республіки. Так, депутат Керченської

¹ Історія міст і сіл Української РСР. К., 1974. Т. Кримська область, 1974, с. 50.

² «Красный Крым», 20 січня 1935 р.

³ Державний архів Кримської області, ф. Р—663, оп. 8, спр. 582, арк. 18, 50.

⁴ Там же, оп. 6, спр. 25, арк. 47.

міської ради В. С. Огієнко, керівник депутатської групи прокатного цеху металургійного заводу, щомісяця виконував норму на 140%, депутат Севастопольської міської ради Н. Д. Бокалинський, працюючи в автоколоні міста, виконав план на 240%, депутат сільської Ради Старокримського району М. В. Соколов, член колгоспу «Шлях Ілліча», перевиконував норму в 1,5—2 рази⁵.

Про широку участь самих депутатів у стахановському русі свідчить той факт, що серед 900 депутатів, які працювали на виробництві по 10 містах Кримської АРСР у 1936 р., стахановців було 466 чоловік, або 51,5%⁶. Найбільше депутатів-стахановців входило до складу Керченської (72%), Севастопольської (57%) та Джанкойської (53%) міськрад⁷.

Особистий приклад представників народу сприяв підвищенню активності трудящих мас. Так, якщо на 70 промислових підприємствах Кримської АРСР на 1 січня 1936 р. було близько 6 тис. стахановців, то на 1 березня 1936 р. їх стало 10700, а на 1 травня цього ж року — 12800 чол.⁸ Загалом же на промислових підприємствах Кримської АРСР на 1 травня 1936 р. налічувалось 20 тис. стахановців⁹. Протягом 1936 р. завдяки руху новаторів виробництва продуктивність праці в усіх галузях промисловості республіки зросла на 28,8%¹⁰.

Водночас місцеві Ради вели значну роботу по удосконаленню виробничих процесів, економії трудових та матеріальних ресурсів. Зокрема, діяльність депутатів Сімферопольської міськради у цьому напрямку дозволила знизити собівартість продукції на промислових підприємствах міста у 1934 р. на 6,7%, що дало змогу зекономити 1279 тис. карбованців¹¹. Керченська міськрада у 1935 р. зуміла забезпечити дострокове (до 2 грудня) виконання річного плану на металургійному заводі, з економією при цьому за рахунок раціоналізаторських пропозицій стахановців 6 млн. карбованців¹².

Важливим напрямком діяльності місцевих органів влади у 1934—1935 рр. стало залучення широких трудящих мас до участі у Всесоюзних конкурсах, які проводились по різних галузях господарства. Це стосується, зокрема, організації і проведення Всесоюзного конкурсу з шляхового будівництва. Наскільки ефективними були організаторські зусилля Рад, свідчать підсумки конкурсу, в ході якого план по об'єму робіт було виконано на 106%. Було відремонтовано 235 км доріг при плані 126 км. Успішно було виконано також план по закріпленню доріг за підприємствами: замість 300 було закріплено 858 км. Досягнуто значних успіхів й у заготівлі та вивозі місцевих будівельних матеріалів: каміння на 154%, гравію на 140%. У цілому у 1935 р. річний план шляхового будівництва було завершено до 20 грудня. Процент виконання його становив по Євпаторійському району 150, по Сейтлерському 133,7, Карасубазарському — 133¹³.

321 сільська Рада Криму взяла участь у проведенні Всесоюзного конкурсу з розвитку тваринництва¹⁴. В ході конкурсу місцевим Радам вдалось добитися істотних зрушень в цьому питанні. Наприклад, якщо у 1931 р. молочних ферм у Криму було 207, то у 1935 р. їх вже стало 630, вівчарських ферм було 73, стало 426, свиновідгодівельних ферм відповідно 103 та 285, птахівничих — 67 і 102¹⁵. Якщо на 1 січня 1935 р. в 1184 колгоспах було 1097 тваринницьких ферм, то на 1 липня 1935 р. їх вже було 1472¹⁶. План по великій рогатій худобі було виконано на 104,2%, по вівцях, козах і свинях — на 117,5%, по вирощуванню молодняка — на 116,6%.

Для втілення в життя нових досягнень сільськогосподарської науки, поширення передового досвіду в колгоспне виробництво місцеві Ради створювали хати-лабораторії. На початок 1936 р. у Криму їх налічувалось 500¹⁷.

Значних успіхів Ради Криму досягли також у Всесоюзному конкурсі-змаганні по збереженню та відновленню житлового фонду і благоустрою міст. План житлово-комунального будівництва було виконано на 101,3%, з капітального ремонту житлового фонду — на 104,6%. Це дало можливість здати в експлуатацію у 1935 р. 2477 кв. м новопобудованої житлової площі, відремонтувати 8234 кв. м тротуарів та 19678 кв. м бруку, побудувати 149701 кв. м нових доріг, упорядкувати 25780 кв. м тротуарів та

⁵ Там же, спр. 658, арк. 6—7; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1572, арк. 193.

⁶ Державний архів Кримської області, ф. Р—663, оп. 8, спр. 462, арк. 78; спр. 604, арк. 146.

⁷ Там же, спр. 658, арк. 6—7.

⁸ Социалистическая экономика и культура Крыма, 1936, № 2, с. 3.

⁹ Державний архів Кримської області, ф. Р—663, оп. 8, спр. 462, арк. 80.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Т. Кримська область, с. 51.

¹¹ Матеріали к отчету Симферопольского Совета X созыва, Симферополь, 1934, с. 27.

¹² Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1541, арк. 11.

¹³ Державний архів Кримської області, ф. Р—663, оп. 8, спр. 633, арк. 104, 107.

¹⁴ «Красный Крым», 3 лютого 1935 р.

¹⁵ Держархів Кримської області, ф. Р—663, оп. 7, спр. 218, арк. 52.

¹⁶ Там же, спр. 357, арк. 45; оп. 8, спр. 633, арк. 94.

¹⁷ Великим путем Октября, Симферополь, 1967, с. 128.

площ. Це стало можливим завдяки посиленню господарсько-організаторської діяльності місцевих Рад. Широко застосовувались такі форми залучення трудящих до участі в конкурсі як проведення суботників, обмін досвідом через друковані органи, проведення радіоперекликів огляду досягнень. Конкурс поживав роботу комунальних секцій міськрад та їх керівників. Так, наприклад, голова комунальної секції Керченської міськради, комуніст Ахтіяров добився встановлення депутатських постів на всіх найважливіших підприємствах міста. Актив цієї секції зріс з 75 чоловік до 264. Переможцями в конкурсі стали міськради Керчі, Севастополя та Сімферополя¹⁸.

Місцеві Ради Криму організували широке залучення жінок до промислового, радгоспного і колгоспного будівництва. Відтак зайнятість жінок в промисловості на 1 липня 1933 р. становила 30,1% проти 20,6% на 1 липня 1928 р.¹⁹

Про зростання творчої ініціативи Рад свідчить той факт, що за перше півріччя 1935 р. їх депутати внесли 13407 виробничих пропозицій, тоді як за аналогічний період у 1934 р. було запропоновано 10917 рекомендацій щодо покращення роботи підприємств промисловості та сільського господарства²⁰. Знайшла широке застосування практика зустрічних планів. Ініціатором цього почину стала Севастопольська міськрада²¹. В ході галузевих конкурсів набула поширення така форма взаємодопомоги, як створення буксирних бригад. Акимівська сільська Рада Сетлерського району саме таким шляхом вивела раніше відстаючу Новоіванівську сільську Раду цього ж району в число передових.

Велику увагу місцеві Ради Криму приділяли підготовці кадрових робітників для місцевої промисловості. У 1936 р. різними формами технічного навчання було охоплено 23524 чоловіки, що становило 55% усіх робітників, зайнятих у промисловому виробництві²². Сільські органи влади постійно стежили за зростанням рядів механізаторів колгоспного виробництва. У 1934 р. на селі працювало 4500 трактористів, 800 комбайнерів, 700 шоферів²³. Протягом 1935 та 1936 рр. у Криму було підготовлено 6500 трактористів і комбайнерів²⁴. Завдяки цьому в 1936 р. 80% усієї орної землі оброблялося тракторами, в той час як процент механізації по СРСР дорівнював 60%²⁵.

Таким чином, на початку й у середині тридцятих років місцеві органи Радянської влади досягли певних успіхів у галузі господарської діяльності, що знайшло своє відбиття в покращенні роботи ряду промислових підприємств та сільськогосподарських артілей. В результаті напруженої роботи, яку вели місцеві Ради, підвищилась виробнича активність трудящих міста й села. В перших рядах масового стахановського руху йшли комуністи, комсомольці, члени місцевого радянського апарату; їх виробнича діяльність була прикладом самовідданості, творчого ставлення до праці, дисциплінованості.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили успіхи, досягнуті трудящими Кримської АРСР під керівництвом і за безпосередньою участю депутатів місцевих Рад. 3 січня 1934 р. ЦВК Союзу РСР нагородив Кримську АРСР орденом Леніна. Цю нагороду вручив на V сесії 7 скликання ЦВК Кримської АРСР 4 березня 1934 р. М. І. Калінін²⁶. Згодом, за високі досягнення в сільському господарстві орденами і медалями СРСР у 1935—1936 рр. було нагороджено 53 кримських стахановців. Відповідно до постанов Президії ЦВК Кримської АРСР Почесними грамотами та цінними подарунками неодноразово нагороджувались голови місцевих Рад, зокрема голови Акимівської Сетлерського району, Скасієво-Фонтанської Ленінського району, Таракташської Судакського району сільських Рад²⁷.

Дана стаття, написана переважно на базі архівних документів, звичайно, не вичерпує усіх аспектів проблеми. Чимало документів Держархіву Кримської області й Партархіву Кримського обкому Компартії України, що характеризують діяльність місцевих Рад у плані розвитку народного господарства регіону, ще не введені до наукового обігу й чекають на свого дослідника.

В. Я. МОСЯКОВ,
кандидат історичних наук

¹⁸ Держархів Кримської області, ф. Р—663, оп. 8, спр. 396, арк. 2—3, 45—49.

¹⁹ Там же, оп. 5, спр. 463, арк. 31.

²⁰ Там же, оп. 7, спр. 187, арк. 1.

²¹ Там же, спр. 206, арк. 82.

²² Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, Сімферополь, 1958, с. 267.

²³ Великим путем Октября, с. 108.

²⁴ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 782, арк. 5.

²⁵ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, с. 274—275.

²⁶ Очерки по истории Крыма, Сімферополь, 1964, с. 140.

²⁷ Державний архів Кримської області, ф. Р—663, оп. 7, спр. 19, арк. 34, 48.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ВІДОМЧИХ АРХІВІВ

АРХІВ НОВОКАХОВСЬКОГО ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ ім. 50-річчя ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Новокаховський електромашзавод — одне з провідних підприємств області, що випускає продукцію (електродвигуни різних типів, товари народного споживання) майже на 166 млн. крб. на рік. Він нараховує 79 структурних підрозділів, де працюють понад 11 тис. чоловік. Завод — годовне підприємство виробничого об'єднання «Південелектромаш» союзного Міністерства електротехнічної промисловості.

Завод має архів, де дбайливо зібрана вся його документальна історія; в заводському музеї експонуються фотографії та продукція, яку виготовляв завод у різні періоди діяльності. Тут також представлено документи, які розповідають про історію його спорудження, розширення виробництва, перші кроки, труднощі і перемоги трудового колективу. Архів було створено згідно з наказом директора 6 квітня 1961 р.; в 1964 р. для нього виділили належне приміщення (78,8 м²) і штатну одиницю співробітника. З перших кроків діяльності архіву приділялася належна увага чіткому обліку документів, перевірялася їх схоронність у структурних підрозділах, ґрунтовно вивчалася методика архівної роботи.

У 1972 р. працівники облдержархіву подали архіву заводу практичну допомогу у впорядкуванні та описанні документів; було проведено часткову експертизу, удосконалено раніше складені описи, номенклатуру справ заводу, внесено поправки до облікової документації.

За ініціативою архіву розпочала свою роботу заводська експертна комісія. Засідання, на яких розглядаються номенклатури справ або її розділи, описи та акти на знищення документів, проводяться систематично. Були випадки формального відношення і байдужості, але працівники відомчого архіву не тільки роз'яснювали, а й принципово домагалися фактичної роботи, в разі необхідності виступали на зборах, по заводському радіо або в заводській багатотиражній газеті.

Дирекція заводу з увагою ставиться до потреб архіву і пропозицій державного архіву області. У 1981 р. останній виступив з пропозицією розширити приміщення для архівосховищ, забезпечити протипожежну безпеку, посилити контроль за веденням справ за номенклатурою у структурних підрозділах, за своєчасною передачею справ до відомчого архіву.

На початок 1987 р. архів уже мав 6 кімнат площею 124,6 кв. м, з них 4 архівосховища, 1 робочу кімнату, 1 кімнату для роботи дослідників (над документами архіву працюють щорічно понад 200 чоловік, видається 400—500 справ). Архівосховища обладнані металевими стелажми, охоронно-пожежною сигналізацією та необхідним протипожежним інвентарем.

Документи постійного строку зберігання (їх понад 1600 справ) до 1971 р. включно передані до держархіву області, довгострокового збе-

рігання та з особового складу (близько 83 тис.) — складені в картонажі і розміщені в окремих кімнатах за схемою.

Створено і доповнюється іменний каталог, за допомогою якого значно скорочуються строки наведення довідок соціально-правового змісту, яких щорічно видається до 500.

Наприкінці року складається паспорт архіву. У зв'язку із змінами в структурі, підпорядкованості заводу систематично доповнюються історична довідка, заносяться всі показники до картки і справи фонду.

Значна увага приділяється роботі з особами, відповідальними за архів і діловодство в структурних підрозділах. Щорічно працівники архіву проводять з ними заводські семінари-практикуми, групові та індивідуальні консультації з питань раціонального ведення діловодства, експертизи цінності документів, підготовки справ до передачі у відомчий архів. Якщо раніше науково-технічне упорядкування всіх справ та експертизу цінності документів доводилося проводити в архіві, то тепер за експертизу цінності і технічну обробку справ несуть відповідальність ЕК та працівники структурних підрозділів. Справи, виділені до знищення, до архіву не надходять.

Архів проводить широку пропаганду документів. Так, щорічні виступи в заводській багатотиражці, по радіо, бесіди, тісні контакти з працівниками музею заводу, дні відкритих дверей, екскурсії до архіву молодих робітників, усіх членів ЕК (для останніх обов'язково) стали традиційними.

Протягом багатьох років архів веде хроніку заводу, зберігає цінні фото- і фонодокументи (записи заводського радіомовлення).

Розпочата робота по збиранню документів у учасників Великої Вітчизняної війни та осіб, нагороджених урядовими нагородами, і передачі особових фондів або окремих документів до заводського музею та архіву.

До 70-річчя Великого Жовтня працівники архіву підготували фотокопії окремих документів для музею міста Нової Каховки, допомогли в обладнанні експозиції кімнати Трудової слави метизного цеху, виготовили тематичний фотоальбом з історії заводу.

В робочих кімнатах архіву затишно і охайно. Фотостенди з історії заводу і міста, фотовітрини ветеранів і передовиків виробництва, методичний куток по діловодству із зразками документів, що створюються на заводі, виставка документів про архівне будівництво в нашій країні не можуть не привернути увагу відвідувачів. Шафи і полиці з краєзнавчою літературою та з питань архівознавства, методичні посібники завжди до їх послуг.

Архів електромашзаводу завжди займав призові місця в усіх обласних оглядах, конкурсах, що проводили архівні установи.

Безумовно, добра робота архіву обумовлена сумлінністю, старанністю його працівників і підтримкою адміністрації заводу, але значну роль відіграє організація праці, чітке планування роботи, її облік, постійне підвищення професійного рівня — як самостійне, так і на курсах і семінарах, що проводить держархів області.

План роботи архіву складається на рік, погоджується з держархівом області, за яким закріплений архів, і затверджується зав. канцелярією заводу, який безпосередньо контролює його роботу. Згідно з планом розроблені, затверджені і, як правило, виконуються без змін графіки перевірки структурних підрозділів, а також графіки передачі документів з підрозділів до архіву.

У своїй роботі працівники архіву по деяких показниках користуються нормами, передбаченими для державних архівів, але по багатьох з них (прийом документів, удосконалення описів, робота НДА та ін.)

вироблені свої, значно вищі норми. Облічується робота в щоденниках.

Заслугує на увагу ініціатива працівників архіву про запровадження в м. Новій Каховці Дня взаємодопомоги архівістів. Три відомчих архіви — Електромашзаводу, «Херсоноблагробуду» і об'єднаний Новокаховського міськвкно взяли соціалістичні зобов'язання обмінюватися досвідом, допомагати в роботі. Працівники архівів у процесі роботи в одній з названих установ знайомляться з роботою, критично її оцінюють, вивчають кращий досвід.

А. О. ЛУГАНСЬКА,
директор Державного архіву Херсонської області

ФОТОІНФОРМАЦІЯ

Учні луцької середньої школи № 19 під час ознайомлення з виставкою, присвяченою 175-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, в Державному архіві Волинської області.

ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ В АРХІВАХ

НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ДЕКАБРИСТІВ В ОДЕСІ

До сьогоднішнього дня Одесу, з якою надзвичайно тісно пов'язані долі Сергія Волконського і Олексія Юшневського, Микити Муравйова і Михайла Луніна, Миколи Лорера і Олександра Вегеліна, братів Поджіо, інших революціонерів першої чверті XIX століття, автори солідних монографій не відносять до числа одного з центрів декабризму.

Слово «декабристи» асоціюється скоріше з Невою, Мідним вершином і шпилем Петропавлівської фортеці, аніж з ласкавою теплою Чорного моря. Зачувши його, дев'ять з десяти одеситів, мабуть, скажуть, що це десь там, у Петербурзі, Москві, Києві, Тульчині, але не в Одесі.

Між тим, нововиявлені документальні джерела Держархіву Одеської області розповідають про місцезнаходження в місті будинку С. Волконського (ф. 59, оп. 1, спр. 164, арк. 1284), свідчать про те, що він був у 1820—1825 рр. одним з центрів вольнодумства¹. Саме в цьому будинку ті, хто кинув виклик самодержавству, обговорювали документи, підготовлені П. Пестелем, М. Муравйовим і С. Волконським, зокрема записку останнього про кавказькі таємні товариства². Будинки відвідували «витийством резким знамениты» В. Давидов, М. Лунін³, О. Корнілович⁴. Бував тут і «холоднокровный генерал», майбутній декабрист О. Юшневський.

Більш ніж за рік до залпів у Мідного вершника зведення свого будинку в Одесі розпочав М. Орлов⁵, людина, яка стояла біля витоків декабристського руху. Нарешті, після каторги, заслання, поневірянь багато місяців провели в місті С. Трубецької, О. Вегелін⁷. Тут жили й працювали П. Титов⁸ і С. Паліцин⁹.

Переглядаючи минулого року документи Одеського митного відомства, ми натрапили на знайомі прізвища: Паліцин, Панкратьев, Прянишников... Декабристи.

Особливо зацікавив Степан Паліцин, про якого авторитетний знавець декабризму академік М. В. Нечкіна писала: «Паліцин, 19-річний прапорщик, був вихованцем Благородного пансіону С.-Петербурзького університету, вступив на службу колонновожатим, невдовзі переведений до гвардійського Генерального штабу... Виконуючи вказівку Рилеева, був двічі (14 грудня — авт.) у Гвардійському морському екіпажі і в лейб-гренадерських казармах. Підкреслимо віддаленість

¹ Див.: «Красная звезда», 10 грудня 1988 р.

² Восстание декабристов (под ред. М. В. Нечкиной), т. X. М., 1953, с. 58.

³ Див.: М. С. Лунін. Письма из Сибири. М., 1988, с. 226.

⁴ Див.: А. О. Корнілович. Сочинения и письма. М.—Л., 1957, с. 420.

⁵ Держархів Одеської області, ф. 59, оп. 1, спр. 281, арк. 24.

⁶ С. П. Трубецькой. Материалы о жизни и революционной деятельности, т. III. Иркутск, 1987, с. 355—387.

⁷ Там же.

⁸ Декабристы. Биографический справочник. М., 1988, с. 174.

⁹ Там же, с. 137.

цих місць від рилеевського центру і особливу трудність підтримувати з ним зв'язок. Усе це було Паліциним зроблено, його треба рахувати серед тих, хто підготував повстання 14 грудня... «Зглядаючись» на молодість декабриста, Микола І звелів не віддавати під суд, а покарати в порядку монарших наказів — рік перебування в тюрмі, а потім до кінця життя — тяжкі службові призначення, що включали військову службу в Сибірському батальйоні в Семипалатинську, а потім на Кавказ». І далі: «Пряма причетність цього 19-річного юнака до підготовки повстання безперечна. Ми мало вивчаємо його, мабуть, дуже складне, страдницьке наступне життя»¹⁰.

Солідарні з цими словами повністю. І одеські знахідки підтверджують це.

Але перш за все — матеріали слідства, опубліковані у 18 томі видання Академії наук СРСР «Восстание декабристов»¹¹.

Паліцин, як і дехто інший, намагається на допитах принизити свою роль, уповає на свою молодість. «Удає з себе» необізнаного. Так, у Рилеева він бачив «і багатьох інших, яких... прізвища не знав». Нічого не знав він і «про їх дії до 14 числа». І більше того — «думка», що він є членом товариства, «не приходила йому в голову».

Лише тоді, коли дальший опір налагодженій слідчій машині стає вже зовсім безглуздим, юнак зізнається й пише «вірнопідданого» листа царю.

У факті написання такого листа нічого незвичного немає. З такого роду листами до монарха звертались і більш загартовані життям люди, наприклад С. Волконський, Є. Франк, Н. Басаргін, О. Капніст. Просили Миколу про помилування П. Аврамов, Г. Перетц*.

Навряд чи монарх повірив у розкаяння юнака. Височайший наказ приписував переведення Паліцина «тим же чином у Петровський гарнізонний батальйон» з витримуванням у фортеці ще один рік¹². Не таке вже м'яке покарання, якщо вдуматись. Воно й стало першою ланкою у довгому ланцюгу лихих пригод, що випали на долю декабриста...

Значну кількість точних даних про С. М. Паліцина містить послужний список, виявлений у архіві. Але справа, думається, не тільки в точних датах, хоч, безумовно, вони можуть слугувати серйозним доповненням до статті про Паліцина, вміщеної в довіднику «Декабристи», що вийшов у 1988 р. у видавництві «Наука». Ми дізнались, наприклад, що в Смоленську у декабриста був власний двоповерховий будинок з флігелем, який він часто відвідував, що його дружина мала невеликий маєток — «123 душі селян». Дізнались, як звали синів декабриста та про їх вік. Дата арешту в довіднику визначена як спірна. Тут же — точно — 2 січня 1826 року.

А ось цікавий епізод, що датується березнем 1839 року. Коли Паліцин мав стати перед комісією військового суду при Сибірському лінійному батальйоні, то він, «вошедши в присутствие оной комиссии в шинели и не скинув оной, стал при открытом зеркале и перебирал книги с законами...»

Через сім років після головних подій у своєму житті Паліцину знову довелося почути свист куль. Він бере участь у кількох «делах... под личным начальством... командира отдельного кавказского корпуса барона Розена», постійно буває в перестрілках. Перелік цих епізодів займає кілька сторінок.

¹⁰ Восстание декабристов (под ред. М. В. Нечкиной), т. 18. М., 1984, с. 13—14.

¹¹ Там же, с. 269—278.

* Усі названі тут декабристи також досить довгий час мешкали в Одесі.

¹² Восстание декабристов, т. 18, с. 278.

Паліцин служить у Сибіру, потім на Кавказі. І всюди зазнає цькування з боку чиновників. Так, у березні 1834 року власті признають розслідування «по подозрению в неблагонадежности Палицына и состоявших с ним в сношениях и живущих в Пятигорске доктора Майера и городничего Ванева». Навіть О. Х. Бенкендорф, який уважно слідкував за ходом розслідування, дійшов висновку, що справа мала в своїй основі «личную злобу некоторых доносчиков и сплетни» і тому підлягала припиненню¹³.

Постійний жорсткий поліцейський нагляд аж до 1844 року, обмеження в переміщенні, нужда, докучлива опіка з боку влади і родичів — ось що характерне для дальшого життя С. Паліцина¹⁴.

А що ж одеський період? Про що говорять архівні знахідки? Розглянемо їх.

На пожовклому аркуші паперу — клятвена обіцянка:

«На основании примечания к 407 статье III тома Устава о службе по определению от правительства мы нижеподписавшиеся объявляем, что мы не принадлежим ни к каким Массонским ломам и другим тайным обществам, под каким бы они названием ни существовали, и обязуемся впредь к оным не принадлежать.

Марта 1 дня 1849 года.

Исправляющий должность Члена Одесской Портовой Таможни Коллежский секретарь Степан Палицын (подпись)»¹⁵.

Принизлива розписка. Між тим, для всіх чиновників, які мали відношення до подій 14 грудня, це — звичайна річ. Аналогічні розписки виявлені й у справі іншого декабриста, який мешкав у Одесі, — П. П. Титова¹⁶.

Серед архівних знахідок — і церковна клятва С. Паліцина:

«Клятвенное обещание

Я, ниже именованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом пред святым Его Евангелием в том, что хочу и должен Его Императорскому Величеству, своему истинному и природному, Всемиловитейшему Великому Государю, Императору Николаю Павловичу Самодержцу Всероссийскому и Его Императорского Величества Всероссийского престола Наследнику, Его императорскому высочеству Цесаревичу и Великому Князю Александру Николаевичу, верно и нелицемерно служить и во всем повиноваться не щадя живота до последней капли крови... о ущербе же Его Величества интереса, вреда и убытке, как скоро о том уведаю, не токмо благовременно, объявлять, но и всякими мерами отвращать и не допускать тщатися, и всякую вверенную тайность хранить буду... и таким образом себя вести и поступать, как верному Его Императорского Величества подданому благопристойно есть и подлежит, и как пред Богом и судом его страшным в том ответ всегда дать могу, как суще мне Господь бог душевно и телесно да поможет, в заключение сей клятвы целую Слова и Крест Спасителя моего Аминь.

По сему присяжному листу присягал 18 января 1849 года.

За члена Палицын (подпись)»¹⁷.

Помітних успіхів на службовій ниві Паліцин не досяг. Знайдено документи про надання йому дуже скромного чину — титулярного радника:

¹³ Декабристы. Биографический справочник, с. 137.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Держархів Одеської області, ф. 88, оп. 1, спр. 336, арк. 29.

¹⁶ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 244.

¹⁷ Там же, ф. 88, оп. 1, спр. 336, арк. 16.

«Ведомость

№ 3022

2 мая 1853 г.

Член сей таможни

Коллежский секретарь

Степан Палицын

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству 7 марта 1853 года произведен за выслугу лет в Титулярные Советники

Управляющий (подпись)»¹⁸

Скоріше за все, чин титулярного радника міг би порадувати зовсім молоду людину. Паліцину ж на той час вже виповнилось 47 років... У 1854 році С. М. Паліцин виїхав з Одеси. Цей факт засвідчує документ:

«21 мая 1854 г.

Министерство
финансов.

Департамент
внешней торговли

Отделение 2

Стол 1

8 мая 1854 г.

№ 7825

О перемещении
двух чиновников

Г. Исправляющему должность
Начальника Одесского Таможенного округа
Департамент внешней торговли журналом «7» сего мая переместил члена Одесской портовой таможни титулярного советника Палицына — младшим чином Радзивилловской таможни а на место Палицына членом Одесской портовой таможни определил прикомандированного к сей таможне, для исправления должности члена, чиновника для познания дел С. Петербургской таможни, коллежского советника барона Сердобина, и давая Вам о сем знать для надлежащего исполнения, — предписывает распорядиться об отправлении г. Палицына в Радзивиллов к назначенной должности и об отсылке формуляра его к Начальнику Радзивилловского таможенного округа.

Управляющий Департаментом
Свиты Его Императорского
Величества, Генерал-майор
Начальник Отделения

(подпись)
(подпись)»¹⁹

Лишається сказати, що й у наступні роки життєвий шлях С. М. Паліцина не був легким: він постійно перебував під поліцейським наглядом, бідував у матеріальному відношенні, ледве міг забезпечити велику сім'ю. Вже у похилому віці займав скромну посаду управляючого акцизними зборами у Владимирі. Помер С. М. Паліцин у 1887 році²⁰.

...Знахідки останнього часу, зроблені у Держархіві Одеської області, дозволяють ширше подивитись на тему «Одеса і декабристи». Назвемо деякі з них: автографи генерал-майора П. С. Пушіна — одно-

¹⁸ Там же, спр. 1088, арк. 13—13 зв.¹⁹ Там же, ф. 40, оп. 1, спр. 1084, арк. 43.²⁰ Декабристы. Биографический справочник, с. 137.

го із сподвижників М. Ф. Орлова і «первого декабриста» — В. Ф. Равського; матеріали про службову діяльність О. П. Юшневського; документи, що докладно висвітлюють одеський період життя П. П. Титова — члена Північного товариства; чернетка послужного списку П. П. Трубецького — члена Союзу благоденства, рідного брата «диктатора» повстання 14 грудня. Ці документи, як і багато інших, було виявлено лише за декілька місяців пошуку. Можна лише уявити, наскільки значним є ще не відкритий матеріал, що чекає на своїх дослідників.

Потрібен пошук. І тоді, впевнені, будуть нові знахідки, не менш цікаві, ніж документи, що проливають світло на долю декабриста Степана Михайловича Паліцина.

В. В. КОНСТАНТИНОВ,

О. В. КОНОВАЛОВА

МАЛОВІДОМИЙ ЛИСТ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

29 липня 1989 р. минуло 140 років з дня народження Олени Пчілки (Ольги Петрівни Драгоманової-Косач, 1849—1930), відомої української письменниці, активної громадської діячки, фольклориста, етнографа, члена-кореспондента Академії наук УРСР з 1927 р., автора цінних спогадів про культурне та громадське життя на Україні в кінці XIX — на початку XX ст.¹ Вона була матір'ю геніальної поетеси-революціонерки Лесі Українки, сестрою вченого і громадсько-політичного діяча Михайла Драгоманова.

Увазі читачів «Архівів України» пропонується лист Олени Пчілки до професора М. Ф. Сумцова — фольклориста, етнографа та літературознавця, що зберігається в його фонді у ЦДІА УРСР у м. Києві. Документ відноситься до часу, коли Ольга Петрівна видавала і редагувала журнал «Рідний край»² і додаток до нього — часопис для дітей «Молода Україна». Лист дає уявлення про труднощі, які доводилось зустрічати діячам прогресивної української культури в тодішніх умовах — в період політичної реакції, утиску друкованого українського слова, посилення під впливом подій громадської апатії та скорочення підтримки існуючих видань. Водночас цей документ засвідчує наполегливу і невтомну діяльність самої Олени Пчілки та її найближчих соратників.

Публікацію підготував

П. П. НАЙДЕНКО,

науковий співробітник ЦДІА УРСР у м. Києві

1909 р., жовтня 31. — Лист видавця-редактора українських часописів «Рідний край» і «Молода Україна» Олени Пчілки (Ольги Петрівни Косач) до професора М. Ф. Сумцова

Глубокоуважаемый профессор!

Мне кто-то говорил, что Вы, бывши в Киеве, собирались зайти ко мне в редакцию. Но так как этого не случилось, то я совершенно не знаю, как Вы относитесь ко мне и моим изданиям. Предполагая, что Вы, б[ыть] м[ожет], совсем не знаете «Молодой Украины», я посы-

¹ Див.: Спогади про Лесю Українку. К., 1971, с. 81—94.

² «Рідний край» — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал (1905—1916). З 1907 р. видавався Оленою Пчілкою.

лаю Вам это свое издание для ознакомления за целый год, первый (в этом году «М[олодая] Укр[аина]» выходит такая * же, по объему и содержанию). М[ожет] б[ыть], Вы пожелаете дать отзыв и об этом издании **. Это будет своего рода открытие маленькой Америки, так как с самого выхода «Мол[одой] Укр[аины]» — никто ничего о ней не говорил в печати (в «Раде» было только упоминание, что журнал выходит). Признаюсь Вам, меня удивляет такой крайний индифферентизм по отношению к единственному украинскому детскому изданию. Когда я начинала издавать «Мол[одую] Укр[аину]», мне говорили, что это прекрасно, что именно мне надо заняться этим; да и теперь, когда я говорю, что, вероятно, дефициты заставят меня прекратить издание «Мол[одой] Укр[аины]» в 1910 г., все очень огорчаются и говорят, что было бы очень печально, если б умерло и такое важное для нас дело! А между тем — в печати гробовое молчание и... «Молодая Украина» имеет 30 подписчиков! (не 300 даже, а 30!). Ведь это при «30 міліонах нашої української людности» очень уж мало: по одному подписчику — на мил[л]ион!.. Должна признаться, что я не приписываю этого — плохому редактированию журнала (те, кто его читает, хвалят его мне), а просто «Мол[одая] Укр[аина]» разделяет участь всех часописей наших: все мы не выходили из дефицитов. Правда, «Мол[одая] Укр[аина]» находится в еще худшем положении, чем другие наши часописы: одни украинцы — бессемейные, другие боятся выписывать «М[олодую] У[краину]», чтобы не испортить выговора своим детям и науку русского языка (боязнь глупая, так как знающие укр[аинский] язык — даже лучше усваивают русскую грамоту), третьи — жалеют денег «еще и на укр[аинский] журнал» для детей, и т. д. В школу же — «Мол[одая] Украина» идти не может. Я однако же, несмотря на все это, продолжаю издавать «Мол[одую] Укр[аину]». У меня теплится маленький луч надежды, что, м[ожет] б[ыть], я дождусь мас[с]овой выписки «Мол[одой] Укр[аины]» которым-нибудь земством или «Обществом грамотн[ости]», и тогда мое дело будет спасено. Г[осподи]н Михновский *** обещал мне похлопотать, чтобы харьковское «Общ[ество] грамотн[ости]» выписало «Мол[одую] Укр[аину]» для своих читален, так как оно имеет средства и, по словам Михн[овского], не чуждается «украинства». Я обращаюсь также и к Вам с покорнейшей просьбой похлопотать об этом в харьк[овском] «Общ[естве] грам[отности]», — если, конечно, Вы найдете «Мол[одую] Укр[аину]» достойной внимания Вашего и «Общ[ества] грам[отности]».

Посылаю Вам также несколько №№ «Рідн[ого] края», хотя и не знаю, как Вы относитесь к моему издательству. Вы никогда не выражали никакого желания поддержать его хотя бы одной Вашей строчкой; я же не прошу никого из выдающихся сотрудников (кроме своих — Леси Украинки, «Гр[ицька] Григоренка» **** и других), так как не могу платить столько, сколько платят выдающимся сотрудникам в русских изданиях. Навязываться же с «Рідн[им] краем» — не хотела; если Вы желаете, я буду Вам высылать его, если нет, то нет. Посылаю на пробу.

* Тут і далі підкреслення зроблено автором листа.

** Так как помещаете в «Южн[ом] кр[ае]» (щоденна газета, що виходила в Харкові — Л. Н.) рецензии на наши украинские издания (прим. док.).

*** М. Михнівський (1873—1924) — український громадський і політичний діяч.

**** Грицько Григоренко — літературний псевдонім О. Є. Судовщикової-Косач (1867—1924), української письменниці.

Очень прошу Вас ответить мне, могу ли я надеяться на поддержку Вашего «Общества грам[отности]»?

Искренно уважающая Вас Ольга Косач (Пчилка).

ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 2052, оп. 1, спр. 582, арк. 1. Автограф.

НОВІ ДОКУМЕНТИ СІМ'Ї ШМІДТІВ З ФОНДІВ ДЕРЖАРХІВУ м. КИЄВА

У 1991 році святкуватиметься 100-річчя з дня народження видатного радянського вченого-енциклопедиста — математика, астронома, геофізика, полярного дослідника, академіка Академій наук СРСР та УРСР, організатора науки, громадського діяча, соратника В. І. Леніна, Героя Радянського Союзу Отто Юлійовича Шмідта.

У Державному архіві м. Києва зберігаються понад 40 документів, безпосередньо пов'язаних з життям і діяльністю О. Ю. Шмідта в Києві. Серед документів багато унікальних оригіналів, є й особисті автографи О. Ю. Шмідта, а також перша його монографія «Абстрактная теория групп». Усі ці документи більш-менш відомі дослідникам. Нещодавно знайдено нові, не відомі раніше документи, пов'язані з проживанням родини Шмідтів у Києві, на Лук'янівці, на розі вулиць Татарської та Верхньо-Юрківської, у будинку № 34. Було відомо, що саме тут з 1907 р., після переїзду до Києва мешкала сім'я Шмідтів, нині ця вулиця носить ім'я Отто Шмідта. У цьому будинку минули гімназичні роки Отто — старшого сина великої родини, але документального архівного підтвердження, що саме цей будинок належав сім'ї, не було. Пошук цих матеріалів вівся і раніше науковцями, передбачалося, що вони можуть відкритися у фонді міської управи, але їх було виявлено в фонді «Київського товариства взаємного кредиту» (ф. 143, оп. 2, спр. 2599). У серпні 1917 р. батько О. Ю. Шмідта Юліус Фрідріхович Шмідт звернувся до ради цього товариства із заявою про вступ. На цьому документі, основою якого є друкарський примірник, видрукуваний друкарнею В. Бондаренка та П. Гнездовського, міститься особистий автограф, підпис Ю. Ф. Шмідта і резолюція про призначення комісії та сплату 30 крб. за оцінку майна.

Із заставного свідоцтва від 19 жовтня 1917 р. за № 14399 можна дізнатися, що нерухоме майно Шмідта, «заключающееся в усадебном с постройками месте, мерою земли двести восемьдесят одна и тридцать одна сорок девятых кв. саж., доставшееся по купчей крепости, утвержденной Старшим Нотариусом сего Суда 29 июля 1908 г., по р. в. за № 2748». З документа видно, що саме з цього часу маєток Шмідтів було закладено під 8% річних на 5 тис. крб. застави Комерції Радника Миколи Івановича Чоколова, і вказано строк — до 28 червня 1914 р. Є також свідчення Чоколова про отримання ним від товариства за рахунок Ю. Ф. Шмідта 3 тис. крб. та квитанції про сплату Ю. Ф. Шмідтом державного податку з майна — 24 крб. 13 коп. та земського збору 2 крб. 62 коп. Певну цінність становить опис нерухомого майна, «принадлежащего потомственному гражданину Юлию Фридриховичу Шмидту». У ньому вказано назву будівель, їх розміри, а також опис внутрішніх кімнат, їх упорядкування та ін. На кресленнях цих будівель та планах зазначено: «с натуры снимал техник Л. Матвеевко, июнь, 1917 г.». За цими документами можна достовірно відновити

київську садибу родини Шмідтів. З акту оцінки нерухомого майна, яке належало Ю. Ф. Шмідту, ми дізнаємось, що «в усадьбе имеется свободной годной к эксплуатации земли 50 кв. саж. по цене 25 р. Всего на сумму 1250 р.», а також, що будівлі було оцінено в 9180 крб., загальна вартість маєтку становила 10430 крб. Комісія ухвалила надати кредитування Шмідту 13 вересня 1917 р. Рада товариства своєю постановою від 25 вересня 1917 р. відкрила кредитування на суму 6 тис. крб. «за удержанием долга по закладной». У справі міститься страховий поліс «Второго Российского страхового общества». Сума страхування майна Шмідтів становила 5200 крб. У цьому документі є такий запис: «Застрахованное по сему полису № 82 5579 недвижимое имущество Юлия Фридриховича Шмидта, согласно отношения Киевского О-ва Взаимного Кредита от 27 (14) марта 1918 г. поступило в залог названного о-ва г. Киева, 30 (17) марта 1918 г.».

Є також і попередні свідчення цього ж товариства на ім'я Ю. Ф. Шмідта з поновленням страхування з серпня 1918 р. до серпня 1919 р. У справі міститься також кредитне зобов'язання, датоване березнем 1918 р., у якому вказано суму кредиту: 6 тис. крб. На цьому документі є два підписи-автографи батька О. Ю. Шмідта.

Документи можуть стати у нагоді дослідникам життя та діяльності О. Ю. Шмідта в Києві, киевознавцям. Згідно з рішенням Х звітно-виборної конференції правління Шевченківської районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури м. Києва увага правління буде спрямована на вирішення питання відновлення цього будинку під № 34 по вулиці Шмідта. Правління звернулося із клопотанням до вищестоящих організацій про необхідність створення музею «Отто Шмідт і Київ».

С. Ю. КАРАМАШ,

ст. архівіст відділу інформації, публікації та наукового використання документів Держархіву м. Києва

ІНФОРМАЦІЯ

Луцьк. Працівники державного архіву області спільно із співробітниками Партійного архіву Волинського обкому Компартії України організували зустріч «за круглим столом» з колишніми членами КПЗУ, які проживають нині у м. Луцьку. На зустріч були запрошені також депутат Народних Зборів Західної Білорусії М. І. Шпанчук і делегат Народних Зборів Західної України М. М. Яков'юк.

Про революційну діяльність на західно-українських землях присутнім розповіли П. Я. Онищенко, М. К. Кв'ятковський, М. М. Яков'юк, В. С. Кажан. Учасникам

зустрічі була надана можливість оглянути підготовлену архівістами фотодокументальну виставку «У боротьбі за возз'єднання. 1921—1939 роки». Увазі гостей була запропонована також виставка новорозкритих справ, а також публікації архівістів області різних років, присвячені возз'єднанню західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР.

До знаменної дати працівники обласного архіву опублікували 12 статей в обласній і районних газетах, підготували 3 радіопередачі та 2 радіоінформації.

А. П. КРАВЧУК

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ТВОРЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ РАБОЧИХ ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ. ЛЕТОПИСЬ ТРУДОВОГО ГЕРОИЗМА И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ.

1920—1985. Документы и материалы. Дніпропетровськ, «Промінь»,
1988, 277 с.

Архівісти республіки підготували черговий том документів з історії робітничого класу України періоду соціалістичної доби. Мовою документів і матеріалів він на прикладі однієї з найбільш індустріально розвинених областей — Дніпропетровської — розповідає про роль робітничих мас у революційно-перетворюючих процесах у радянському суспільстві, зростання їх творчої активності, про їх широку участь у науково-технічному процесі, соціалістичному змаганні, започаткування багатьох передових починань. 142 документи і матеріали фрагментарно висвітлюють порушену тему, охоплюючи період з 1920 р. по 1985 р. Переважну більшість джерел взято з фондів Партійного архіву Дніпропетровського обкому Компартії України (84 док.). Це здебільшого звіти, інформації, постанови, довідки обкому (а раніше губкому чи окружкому) партії, виступи керівників обласної парторганізації, де йдеться в основному про успіхи і досягнення, де рясніють цифри, проценти тощо. Прагнучи, очевидно, показати керівну роль партії у мобілізації робітничих колективів Дніпропетровщини на успішне виконання планових показників, розгортання масового соціалістичного змагання і т. ін., упорядники значною кількістю однотипних партійних документів мимоволі викликали у читача враження, що творча активність робітників області організовувалась «зверху» вищими партійними органами. З фондів Державного архіву Дніпропетровської області включено до видання лише 14 документів, половина яких уже публікувалась раніше. Майже п'яту частину опублікованих джерел становлять газетні матеріали.

Серйозним недоліком роботи авторського колективу є штучне звуження джерельної бази видання. У збірнику немає жодного документа з Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Центрального державного архіву народного господарства СРСР, а з багатомільйонного зібрання Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР взято лише 1 документ. Складається враження, що всі процеси на Дніпропетровщині проходили в якомусь ваку-

умі — не опубліковано жодного документа з архівів інших областей як УРСР, так і інших братніх республік.

Публікуючи матеріали періодичної преси і тим самим збіднюючи документний інформаційний потенціал видання, складачі не спромоглися взяти повідомлення та репортажі з центральних і республіканських газет, а задовольнилися лише «Зорею», «Дніпропетровською правдою». Відсутні, на жаль, матеріали заводських багатотиражок.

Документи видання підібрані у традиціях попередніх публікацій — лише успіхи і досягнення, відсутність труднощів, недоліків, нереалізованих задумів і планів. Збірник вийшов у 1988 р., тому упорядники могли б включити хоч кілька документів, які ілюструють ті зрушення, які відбуваються в процесі перебудови, а не обривати його 1985 роком.

Незважаючи на вище названі недоліки, а також деякі огріхи в археографічному опрацюванні документів, автори збірника заслуговують і добрих слів. На відміну від інших аналогічних робіт, у виданні опубліковано сотні прізвищ і вміщено іменний покажчик. Історію творять люди і вони мають бути присутніми на сторінках історичних праць, особливо таких специфічних, якими є збірники документів. І хоча в окремих випадках упорядники не вдалися до пошуків авторів документів і залишили їх без підписів, проте вони не стали на «усталений» нашими археографами шлях, коли невідоме або невигідне комусь прізвище замінялося словом «підпис» або вказувалося, що підпис нерозбірливий.

Думається, що рецензентам документальних видань, у даному випадку Інституту історії партії при ЦК Компартії України та Головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР, слід більш вимогливо, з позицій сьогодення підійти до апробації таких видань, а авторським колективам не забувати, що публікація історичних документів в умовах демократії і гласності, зростаючого інтересу громадськості до минулого є справою надзвичайно відповідальною.

В. В. ВАСИЛЬЄВ,
кандидат історичних наук

ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, ОПУБЛІКОВАНИХ В «АРХІВАХ УКРАЇНИ» ЗА 1989 РІК

Історичній науці — повноцінну джерельну базу	№ 5
Перебування архівістів США у Києві	№ 3
Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження тов. Пшеничного Г. С. орденом Трудового Червоного Прапора	№ 5
У колегії Головархіву УРСР	№ 2

До 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Барштейн Ю. А. Медальєрна Шевченкіана	№ 2
Використання документів Держархіву Львівської області у телефільмі «Рота ім. Т. Г. Шевченка»	№ 2
Крячок М. І. Документи особового фонду Т. Г. Шевченка у ЦДАМЛМ УРСР	№ 2
Папакін Г. В. Архівні джерела про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у 1919 році	№ 1
Шевчук В. О. Т. Г. Шевченко і наше сьогодення	№ 1
Шандра В. С. Документи ЦДАКФФД УРСР у м. Києві про поширення творів Т. Г. Шевченка на Україні в дожовтневий період	№ 1

У світлі Шевченківського ювілею

Крячок М. І. Лист учнів з Алма-Ати до ЦДАМЛМ УРСР про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка	№ 3
Павлова О. Ф. «Прохання надіслати «Кобзар» Шевченка на фронт...»	№ 3
Слончак Н. М. Документи ЦДАКФФД УРСР з історії спорудження пам'ят- ників Т. Г. Шевченку на Україні	№ 4
Царьова Н. М. (Львів). У вінок Кобзареві	№ 4

До 50-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі СРСР

Документи про боротьбу трудящих Західної України за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі	№ 4
Топішко Н. О. Вересневі дні 1939 року на західноукраїнських землях у документах ЦДАКФФД УРСР	№ 4

Статті та повідомлення

Апанович О. М. Архів Коша Запорозької Січі	№ 6
Гісцова Л. З. Шляхи вдосконалення науково-довідкового апарату до фондів ЦДІА УРСР у м. Києві	№ 1
Єрмакова Н. О. Забезпечення схоронності документів — найважливіший напрямок діяльності ЦДАЖР УРСР	№ 1
Кіржаєв С. М. Документи про діяльність Археографічної комісії Всеук- раїнської Академії наук	№ 6
Новохатський К. Є. Нормування праці в державних районних і міських архівах (До видання Норм виробітку і часу на основні види робіт, що виконуються в державних районних і міських архівах Української РСР)	№ 1
Санцевич А. В. Про нові підходи до публікації архівних документів	№ 3

Публікації архівних документів

Божко О. І., Яковлева Л. В. Протоколи перших засідань ЦВК Рад України	№ 2, 4
Волковинський В. М. Автобіографія Х. Г. Раковського	№ 1
Пиріг Р. Я. Автобіографія М. О. Скрипника	№ 6
Самарцев І. Г. Невідомі листівки київського «Союзу боротьби за визво- лення робітничого класу» 1897—1898 рр.	№ 5
Слюдікова Т. Б. Нові документи про місця проживання родини Давидових- Раєвських у Києві	№ 2
Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша	№ 5

Трибуна передового досвіду

Віслобоков К. А. З досвіду роботи по вивірці описів у ЦДІА УРСР у м. Києві	№ 1
---	-----

Теорія і практика архівної справи

- Данильченко Г. П. (Дніпропетровськ) Розширення доступу до документів Держархіву Дніпропетровської області № 5
- Кузнецова Л. В. Нове у роботі ЦДАЖР УРСР з відомчими архівами республіканських міністерств і відомств № 2
- Курінний Б. П. Організація роботи читального залу Держархіву м. Києва № 2
- Мацюк О. Я. (Львів) Використання документів архівів у галузі історичного краєзнавства, при підготовці статей до Зводу пам'яток історії та культури № 3
- Папакіна Т. П. Робота ЦДАЖР УРСР по уточненню обсягів фондів № 6
- Рожко В. Є. (Луцьк) Використання періодичної преси працівниками господарської групи Держархіву Волинської області № 5
- Шевченко С. І., Брайченко О. Д. (Кіровоград) Співробітництво архівістів і викладачів вузів у підготовці вчителів історії № 4

Нове в роботі державних архівів

- Куцинда С. І. (Львів) Створення кооперативу «Архівіст» у м. Львові № 3
- Пшеничний Г. С., Пількевич Л. Б. Машинний спосіб консерваційно-профілактичної обробки фотодокументів № 3

Організація роботи відомчих архівів

- Луганська А. О. (Херсон) Архів Новокаховського електромашинобудівного заводу ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції № 6
- Малахова Т. В., Добров Д. Я. (Хмельницький) Відомчий архів Хмельницького виробничого об'єднання «Катіон» № 1

Огляди джерел і документальні нарис

- Алещенко М. І. (Кам'янець-Подільський) Архівні джерела про участь комітетів незаможних селян у здійсненні ленінського плану культурної революції на Україні (1920—1933 рр.) № 5
- Антонюк О. С. Біографічна хроніка В. І. Леніна як джерело до вивчення політичної роботи більшовиків серед військ інтервентів № 2
- Борисов В. І. До питання про поставки хліба з України до Радянської Росії у січні — квітні 1918 р. № 6
- Бурдяк В. І., Іваницька О. П. (Вінниця) Документи ЦДАЖР УРСР про творчу активність робітників західного регіону України у 1946—1975 рр. № 1
- Водотика С. Г., Савенок Л. А. (Херсон). Нові матеріали про науково-дослідну кафедру історії України у Харкові № 4
- Гирич І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДА УРСР у м. Києві № 4
- Заруба В. М. (Дніпропетровськ) Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «Архіву полковника Іллі Новицького» № 5
- Зінько Ю. А. Шефство трудящих України над госпіталями Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни № 3
- Киянко В. І. (Ворошиловград) З історії створення системи партійного навчання на Україні (1918—1920 рр.) № 2
- Крячок М. І. Фонд І. В. Моргілевського в ЦДАМЛМ УРСР № 6
- Лях С. Р. (Запоріжжя) Фонд ЦДАЖР УРСР «Всеробітземліс» як джерело з історії селянства України 20-х років № 4
- Ляхоцький В. П. Українське радіомовлення в роки Великої Вітчизняної війни № 3
- Мосяков В. Я. (Сімферополь) Роль місцевих Рад у розвитку народного господарства Криму (за архівними документами) № 6
- Патлажан Ю. І. Джерела про участь зарубіжних трудящих у боротьбі за перемогу Великого Жовтня на Україні № 6
- Погребінський М. Б., Харитонович І. М. Джерельна база біографії С. В. Косіора № 3
- Сарнацький О. П. (Запоріжжя) Нові документи з історії участі демократичної інтелігенції в революційному русі (1910—1914 рр.) № 5
- Стрішенець М. М. (Тернопіль) Архівні документи про будівництво водних млинів на Україні в XVI — першій половині XVII ст. № 2
- Томулець В. М. (Кишинів) Торговельні зв'язки Бессарабії з українськими губерніями в першій половині XIX ст. (за документами Держархіву Одеської області) № 4
- Чарієв З. У. (Ташкент) Архівні джерела про перебування тилкових робітників Туркестану на Україні в роки першої світової війни № 1

- Штиволюка О. І.** Документи ПА ІІП при ЦК Компартії України про прийом підпільними організаціями і партизанськими загонами радянських громадян до лав Комуністичної партії на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками території УРСР у 1941—1944 рр. № 5

Архівна справа за рубежем

- Варварцев М. М.** Цінне джерело про сучасний стан архівної справи в зарубіжних країнах № 2
- Сендик З. О.** Висвітлення питань роботи з документами особового походження в болгарському архівознавчому виданні № 2

Імена, повернені історії

- Музичук О. В.** Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про революційну діяльність Г. Л. Пятакова (1912—1915 рр.) № 3

На прохання наших читачів

- Керівні діячі Радянської України** № 2, 3

Спогади

- Раковский Х.** Конец восстания на «Потемкине» № 3

З фондів ЦДАКФФД УРСР

- Імена, повернені історії** № 2

Пам'ятки вітчизняного джерелознавства

- Замлинський В. О., Іваненко А. М.** «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI — першої половини XVIII ст. № 5
- Черниговская летопись. 1587—1750** № 5

Пошуки і знахідки в архівах

- Івашенко І. К.** (Чернігів) Автографи М. І. Кутузова і М. Б. Баркляя-де-Толлі у фондах Держархіву Чернігівської області № 1
- Кагамлик С. Р.** Нововиявлені документи про родовід Муравйових-Апостолів № 1
- Карамаш С. Ю.** Нові документи сім'ї Шмідтів з фондів Держархіву м. Києва № 6
- Константинов В. В., Коновалова О. В.** (Одеса) Нові документи про перебування декабристів в Одесі № 6
- Мицик Ю. А.** (Дніпропетровськ) Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького № 5
- Найденко П. П.** Маловідомий лист Олени Пчілки № 6
- Слюдикова Т. Б.** Київські адреси Кирило-Мефодіївців № 3
- Шандра В. С.** Маловідомий документ родини Пирогових з фондів ЦДІА УРСР у м. Києві № 3
- Яковенко Н. М.** Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. № 5

Наукові конференції, наради та семінари

- Захарченко Т. М.** Республіканська нарада-семінар з питань обліку, зберігання і використання рукописних, архівних документів у музеях системи Міністерства культури УРСР № 1
- Новохатський К. Є.** Засідання з проблем «усної історії» № 3
- Портнов Г. В.** Всесоюзна нарада-семінар працівників архівних установ з питань перебудови комплектування державних архівів та оптимізації складу документів ДАФ СРСР № 1

Критика та бібліографія

- Боряк Г. В.** С. Н. Плохий. Борьба украинского народа с католической экспансией (XVI—XVII вв.) № 5
- Васильев В. В.** (Сімферополь) Творческая активность рабочих Днепропетровщины. Летопись трудового героизма и социалистического соревнования Днепропетровской области № 6

Гудзенко П. П., Мовчан О. М. Государственные архивы Украинской ССР. Справочник	№ 1
Киричук Ю. А., Качараба С. П. (Львів) Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією. Збірник документів і матеріалів	№ 5
Кульчицький С. В. Э. И. Квиринг. Избранные речи и статьи	№ 2
Латун О. І. (Запоріжжя) Восстановление Приднепровья (1946—1950). Документы и материалы	№ 2
Стрельський Г. В. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория	№ 2
Шандра В. С. А. Н. Катренко. В борьбе за пробуждение народной революции. (Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х — начале 90-х годов XIX в.)	№ 4

Інформація та хроніка

В архівних установах республіки	№ 2
Грінберг А. Б. Нарада-семінар завідуючих лабораторіями держархівів республіки	№ 4
До 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка	№ 3
Інформація	№ 1, 3—6
Наша інформація	№ 4
Обговорення питань підготовки «Хроніки робітничого руху в Росії. 1895—1917 рр.»	№ 4
Портнов Г. В. Поліпшувати роботу з відомствами	№ 4
У колегії Головархіву УРСР	№ 4
У ЦДАМЛМ УРСР	№ 2
Шепелюк В. М., Никирса М. Д. В архівних установах республіки	№ 5

СОДЕРЖАНИЕ

Празднование 50-летия архивного дела в западных областях Украинской ССР	3
---	---

Статьи и сообщения

КИРЖАЕВ С. Н. Документы о деятельности Археографической комиссии Все-украинской Академии наук	5
АПАНОВИЧ Е. М. Архив Коша Запорожской Сечи	13

Из фондов ЦГАКФФД УССР

28

Публикации архивных документов

ПИРОГ Р. Я. Автобиография Н. А. Скрипника	32
---	----

Теория и практика архивного дела

ПАПАКИНА Т. П. Работа ЦГАОР УССР по уточнению объемов фондов	44
--	----

Обзоры источников и документальные очерки

КРЯЧОК Н. И. Фонд И. В. Моргилевского в ЦГАМЛИ УССР	49
БОРИСОВ В. И. (Ворошиловград) К вопросу о поставках хлеба с Украины в Советскую Россию в январе — апреле 1918 г.	55
ПАТЛАЖАН Е. И. (Ивано-Франковск) Источники об участии зарубежных трудящихся в борьбе за победу Великого Октября на Украине	58
МОСЯКОВ В. Я. (Запорожье) Роль местных Советов в развитии народного хозяйства Крыма (по архивным документам)	62

Организация работы ведомственных архивов

ЛУГАНСКАЯ А. А. (Херсон) Архив Новокаховского электромашиностроительного завода им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции	65
---	----

Поиски и находки в архивах

КОНСТАНТИНОВ В. В., КОНОВАЛОВА О. В. (Одесса) Новые документы о пребывании декабристов в Одессе	68
НАЙДЕНКО П. П. Малоизвестное письмо Олены Пчилки	72
КАРАМАШ С. Ю. Новые документы семьи Шмидтов из фондов Госархива г. Киева	74

Критика и библиография

ВАСИЛЬЕВ В. В. (Симферополь) Творческая активность рабочих Днепропетровщины. Летопись трудового героизма и социалистического соревнования Днепропетровской области 1920—1985. Документы и материалы	76
---	----

Информация

43, 75

Указатель материалов, опубликованных в «Архівах України» за 1989 год	77
--	----